

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science
Volume 6 Issue 4, p. 1-32, April 2013

**PETROLÜN STRATEJİK ÖNEMİ VE MEZOPOTAMYA PETROL
KAYNAKLARININ PAYLAŞIMINDA CALOUSTE SARKİS
GÜLBENKYAN'IN ROLÜ (1890-1928)**

*THE STRATEGIC IMPORTANCE OF OIL AND THE ROLE OF CALOUSTE
SARKIS GULBANKIAN IN THE ALLOCATION OF MESOPOTAMIAN OIL
RESOURCES (1890-1928)*

YL Öğrencisi Necmettin ACAR

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Abstract

The end of 19th Century and in the early 20th Century, oil gained a strategic importance in international relations by taking the place of coal as a modern energy source. Besides the increase of oil consumption in industry, bringing the oil into play in navies with tensed competition between British- German navies, made the oil irreplaceable in terms of military strategy and these states started to focus more intensely on Middle East. Europeans were already informed of the rich oil resources of the region through not only the travelers walking in every inch of the region but the studies of European scientists as well. Although Mesopotamia witnessed the multidimensional conflict of European forces, it was still the Ottoman territory and the fact that no state could take the risk of occupying the region necessitated that the control of the regional resources should be ensured through peaceful ways.

Gulbenkian, was born in 1869 into a family of Armenian oil trader. Gülbenkyan graduating from King's College in London with excellence award as civil engineer at the end of 19th Century when the oil started to become a key actor in international contention, wrote his thesis on the rising oil industry and he achieved fame as an oil expert when he was just 22. His fame did not escape

the attention of the Palace and Abdülhamit II asked Gülbenkian to write a report on Mesopotamia oil resources. This report considered as the beginning of his story of Mesopotamia.

C. S. Gülbenkian who is an oilman thanks to his education and his family, saw into the competition of western states on Mesopotamia oil and played an active role in the allocation of regional resources by mediating between the conflicting parties. He made a fortune from this mediation by help of his close bonds with both western investors and Ottoman bureaucracy. His desire to made a fortune on regional resources in the struggle as much as it are exposed the Armenian community during this period the Ottoman administration and the Turks in to hold responsible for the troubles was effective. Mesopotamia oil was allocated among global powers according to the status quo to which Gülbenkian contributed considerably until the outbreak of World War II.

Key Words: *Gulbenkian, Mesopotamian Oilfield, Oil Concession, Oil Politic*

Öz

19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında petrolün uluslararası ilişkilerde stratejik bir öneme kavuşması modern bir enerji kaynağı olarak kömürün yerini almasıyla mümkün olabilmıştır. Artan sanayi tüketiminin yanı sıra gerginleşen İngiliz-Alman donanma rekabetiyle donanmalarda petrolün yakıt olarak kullanılmaya başlanması askeri strateji açısından da petrolü vazgeçilmez kılmış ve bu devletlerin dikkatleri Ortadoğu bölgesine yoğunlaşmıştır. Gerek bölgeyi karış karış dolaşan gezginler, gerekse de Avrupalı bilim adamlarının çalışmaları vasıtasıyla Avrupa kamuoyu bölgenin zengin petrol kaynaklarından zaten haberdardı. Her ne kadar Mezopotamya Avrupalı güçlerin çok boyutlu çekişmesine sahne olsa da bu dönemde hala Osmanlı toprağıydı ve hiçbir devletin bölgeyi işgal etmeyi göze alamaması bölge kaynakları üzerindeki denetimin barışçıl yollardan (imtiyaz anlaşmaları) olmasını zorunlu kılıyordu.

Gülbenkian 1869 yılında petrol tüccarı Ermeni bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Petrolün uluslararası çekişmelerde önemli bir aktör olmaya başladığı 19. yüzyılın sonlarında King's Collega'de üstün başarı derecesiyle inşaat mühendisi olarak mezun olan ve bitirme tezini yükselmekte olan petrol endüstrisi üzerine yazan Gülbenkian henüz 22 yaşında petrol uzmanı olarak büyük bir üne kavuştu. Onun bu ünü Sarayın dikkatinden kaçmadı ve II. Abdülhamit Gülbenkian'dan Mezopotamya petrol kaynakları üzerine bir rapor kaleme almasını istedi. Bu rapor onun atmış yıllık Mezopotamya macerasının başlangıcı sayılır.

Hem aldığı eğitim sayesinde hem de aileden petrolcü olan C. S. Gülbenkian, batılı devletlerin Mezopotamya petrolleri üzerindeki rekabetlerini doğru şekilde kavradı ve çatışan taraflar arasında arabuluculuk yaparak bölge kaynaklarının paylaşılmasında aktif rol oynadı. Batılı sermaye çevreleri ve Osmanlı bürokrasisi ile kurduğu yakın ilişki sayesinde bu arabuluculuktan önemli oranda karlar da elde etti. Onun bölge kaynakları üzerindeki bu mücadelesinde para kazanma arzusu kadar Ermeni toplumunun bu dönemde

maruz kaldığı sıkıntılardan Osmanlı yönetimini ve Türkleri sorumlu tutması da etkili oldu. Mezopotamya petroleri, II. Dünya Savaşının başlangıcına kadar küresel güçler arasında, Gülbenkian'ın kuruluşunda önemli ölçüde katkıda bulunduğu statükoya göre paylaşıldı.

Anahtar Kelimeler: Gülbenkian, Mezopotamya Petrolleri, Petrol İmtiyazı, Petropolitik

1. GİRİŞ

Gelişen rafineri teknolojisi ve içten yanmalı motorların keşfiyle petrolün sanayiden ulaşımına her alanda kullanılmaya başlanması endüstrileşmiş ülkeler arasında petrol kaynakları üzerinde yoğun bir rekabeti açığa çıkardı. Petrolün öneminin yeni fark edildiği 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında, bilinen en mühim petrol yataklarının Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulunması, İmparatorluğa endüstrileşmiş ülkeler arasındaki enerji rekabetinde merkezi bir konum kazandırdı.

Osmanlı İmparatorluğunun batılı sanayileşmiş ülkeler karşısında ekonomik/siyasi/askeri olarak zayıflamaya başlaması İmparatorluk dâhilindeki azınlıklar için yeni birtakım süreçler başlattı. Bu azınlıkların bir kısmı ayrılıp kendi ulusal devletlerini kurarken İmparatorluk dâhilinde kalan azınlıklar batılı devletlerin himayelerine mazhar olarak ülkenin iç ve dış politikasında etkin bir pozisyon elde ettiler. Batılı ülkelerin korumasından yararlanmak ve bu ülkelerin Osmanlı İmparatorluğuna yaptıkları ekonomik yatırımlarda aracılık rolü üstlenmek azınlıkların hızla zenginleşmelerini sağlamıştır.

Petrol tüccarı bir Ermeninin çocuğu olan C. S. Gülbenkian aldığı eğitim ve babasının iş ilişkileri sayesinde gelişen petrol endüstrisini erken yaşlarda fark etmiş ve hem petrol için rekabet eden batılı güçlerle Osmanlı bürokrasisi hem de batılı güçlerin birbirleri arasında aracılık ederek Mezopotamya petrol kaynaklarının paylaşımında aktif rol almıştır.

Gülbenkian, hem petrol konusundaki engin deneyimi ve uzmanlığı sayesinde hem de Avrupalı ülkelerin çıkar çatışmalarını iyi algılaması sayesinde Mezopotamya konusunda iştahları kabaran Avrupalı petrol tüccarlarının aradığı ideal partnerdi. Aynı zamanda etnik ve dini sebeplerden ötürü Osmanlı yönetimine duymuş olduğu öfke de Gülbenkian'ın bölge kaynakları üzerindeki arzularını kamçılamıştır.

Her ne kadar petrol tarihinde ve özellikle Mezopotamya petrol kaynaklarının paylaşımında büyük rol oynasa da Gülbenkian'ın bu yönü çok az bilinmekte ya da dile getirilmemektedir. Gülbenkian, daha çok, sağlığında biriktirdiği antika eserler koleksiyonu ve ölümünden sonra kendi adına kurulan "Gulbenkian Foundation"¹ ile

¹ Gülbenkian Vakfı

tanınmaktadır. Hayatı ve sürdürdüğü petrol diplomasisi hakkında yazılmış en önemli kaynak, henüz yaşarken kendisi tarafından Ralph Hewins'e yazdırılıp 1957 yılında yayınlanan "Mr. Five Per Cent" isimli biyografisidir. Bu eser dışında, petrol ve Ortadoğu konularında yazılmış birçok eserde adından sıkça bahsedilmesine rağmen, doğrudan Gülbenkyan'ın Mezopotamya petrolerine ilişkin rolüne değinen akademik bir çalışma bulunmamaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı 1890-1928 yılları arasında Gülbenkyan'ın bölge kaynaklarının batılı güçler arasındaki taksiminde oynadığı rolü vurgulayarak bu boşluğu doldurmak, bölge tarihinin ve bugün de çok dinamik olan bölgedeki küresel enerji rekabetinin anlaşılmasına yeni bir perspektif kazandırmaktır. Ayrıca bu makale, bir kısım azınlıkların, asırlar boyu tabiiyetlerinde yaşadıkları devletler aleyhine, bu devletlerin kaynaklarının batılılar tarafından paylaşılmasına aracılık yaparak, batılı güçlerle kurdukları ittifakın boyutuna da ışık tutmaktadır. Bu ifade İran petrolerini D'arcy gurubuna pazarlayan Kitapçı Han'ın (Antonie Kitabdji) ve Bakü petrolerini Nobel-Rodschild-Samuel Kardeşler² guruplarına pazarlayan Alexandre Mantachoff'un da Ermeni oldukları bilgisiyle alt alta konulduğunda daha bir anlam kazanmaktadır.

2. PETROLÜN STRATEJİK ÖNEMİ

İnsanlığın yirminci yüzyılda uğruna birçok kez savaştığı petrolle tanışıklığı petrolün yer altındaki birtakım çatlakların arasından kendiliğinden yeryüzüne sızması ile başladı. Bu sızıntılar yoğun olarak Mezopotamya ve Bakü bölgelerinde görülmekteydi.³

Rafineri teknolojisinin günümüzdeki kadar gelişmediği dönemlerde petrol eczacılıktan inşaata çok farklı alanlarda kullanıldı.⁴ Hatta Yunanlılar, Mezopotamya bölgesindeki petrol sızıntılarından imal ettikleri ve formülünü sır gibi sakladıkları Rum Ateşini savaşlarda başarı ile kullandılar.⁵

İnsanlığın petrolle tanışması her ne kadar çok eskilere dayansa da modern petrol tarihi 1859 yılında ABD'nin Pensilvanya bölgesinde petrolün keşfiyle başlar. Bu tarihten önce ilkel yöntemlerle elde edilen petrol ilk kez modern kuyu delme tekniğiyle çıkarılmaya başlandı.⁶ Modern rafineri teknolojisinin ortaya çıkmaya başlamasıyla petrol, kömür yağı yerine aydınlatmada en önemli yakıt olarak kullanılmaya başlandı.⁷ Bu yıllarda Amerika ve Rusya'da petrolün rafine edilmesiyle elde edilen gazyağı, başta

² Shell Transport Co.'nin kurucusu olan Marcus Samuel ve kardeşleri.

³ Daniel Durand, Milletlerarası Petrol Politikası, Çev. Ahmet Angın, (İstanbul: Tan Matbaası, 1966), 10-11.; Hikmet Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, (İstanbul: Ayıraç Yayınları, 2003), 19-23.; Daniel Yergin, Petrol: Para, Güç ve Çatışmanın Epik Öyküsü, Çev. Kamuran Tuncay, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları 2009), 21-22.

⁴ Yergin, Petrol, 22.; Uluğbay, Petropolitik, 19-22

⁵ F. R. Maunsell, "The Mesopotamian Petroleum Field", The Geographical Journal, Vol. 9, No. 5, (May. 1897): 528-532. Yergin, Petrol, 22.

⁶ Mosley, Petrol Savaşı, (İstanbul: E Yayınları, 1975): 20.; Yergin, Petrol, 23-25.

⁷ Yergin, Petrol, 28.

Avrupa olmak üzere dünyanın birçok yerine ihraç ediliyordu.⁸ Bu durumu, İstanbul'daki Amerikan Konsolosu 1879'da "Peygamberin Mekke'deki türbesinin⁹ üzerindeki kutsal lambalar bile Pensilvanya petrolüyle yanıyor" diye bildiriyordu.¹⁰

19. yüzyıl sonlarında yaşanan iki gelişmeyle insanlık binlerce yıldır varlığından haberdar olduğu petrolden çok daha büyük faydalar sağlamanın yollarını keşfetti. Bunlardan ilki T. Edison'un 1880'li yılların başında elektriği ve akkor ampülü icadı, ikincisi ise benzinle çalışan otomobilin keşfiydi.¹¹ Gelişen otomotiv sanayi ve elektrik kullanımıyla ilk kez 1910 yılında ABD'de benzin satışları gazyağı satışlarını geçti.

Yükselen petrol endüstrisi büyük yatırımcıların dikkatinden kaçmadı. 1870 yılında Jhon D. Rockefeller tarafından, ABD'de kurulan Standard Oil şirketi, 1880 yılına gelindiğinde ABD'de rafineri ve pazarlama piyasasının %80'ini, boru hatlarının ise %90'ını kontrol ediliyordu.¹² 1876 yılından itibaren Nobel kardeşler de Bakü petrolünü Batum üzerinden St. Petersburg'a nakletmeye başladılar.¹³

1892 yılında Shell Transport'un sahibi Marcus Samuel'in tasarladığı tanker sayesinde, Batum'dan yüklenen petrol İstanbul Boğazı ve Süveyş Kanalı'ndan geçerek Uzakdoğu'ya taşınmaya başladı. Tanker taşımacılığı uzak pazarlara petrol naklinde bir devrim yaratmıştı.¹⁴

Şüphesiz petrol tarihindeki en mühim olaylardan biri de donanmaların kömürden petrole dönüşümü yarışıdır. Bu yarış deniz hâkimiyetine Almanya tarafından meydan okunan İngiltere'nin Dretnot sınıfı petrol yakan savaş gemilerini denize indirmesi ile başladı.¹⁵ Donanma yarışıyla başlanılan petrole dönüşüm başka alanlarda da artarak sürdü. II. Dünya savaşını takip eden yıllarda Avrupa her alanda hızla kömürden petrole dönüyordu. 1955 yılında kömür Avrupa'nın toplam enerji ihtiyacının %75'ini, petrol %23'ünü karşılarken 1972 yılına gelindiğinde petrolün oranı %60 kömürün oranı ise %22 olmuştu.¹⁶

Ayrıca TNT patlayıcısının ham maddesi olan Toluen'in kömür yerine petrolden üretilmeye başlanması, 20. yüzyılın başlarında Avrupa'da gerilimin tırmandığı ve

⁸ Yergin, Petrol, 54-60.

⁹ Aslında Peygamberin türbesi Mekke'de değil Medine'dedir (n.a).

¹⁰ Bülent Bilmez Can, Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010): 111.

¹¹ Volkan Ş. Ediger, Osmanlıda Neft ve Petrol, (Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2005), 117.; Yergin, Petrol, 76-78

¹² Durand, Milletlerarası Petrol Politikası, 26-27.

¹³ Yergin, Petrol, 59-60.; Anthony Sampson, Petrol Oyunu, Çev. Aziz Üstel (Altın Kitaplar Basımevi, 1976), 66-67.

¹⁴ Yergin, Petrol, 60-67.; Sampson, Petrol Oyunu, 66-67.

¹⁵ Yergin, Petrol, 150-153.; William Engdahl, (2008), Petrol Para İktidar; Anglo-Amerikan Politikası ve Yeni Dünya Düzeni, Çev., Ertuğrul Bilal, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2008), 21-25

¹⁶ Yergin, Petrol, 512-513

silahlanma yarışının hızlandığı bir atmosferde, petrole harp sanayinde ayrıcalıklı bir konum kazandırdı.¹⁷

Petrolün uluslararası ilişkilerde stratejik bir öneme kavuşması modern bir enerji kaynağı olarak kömürün yerini almasıyla mümkün olabilmıştır. Petrol, hem birim başına sağladığı enerji bakımından kömürden çok daha üstün, hem de çıkarma, taşıma ve kullanım bakımından kömürden daha avantajlı olması sebebiyle 20. yüzyılın sonlarına doğru sanayiden ulaşımına her alanda kömürün yerini aldı.¹⁸

Dünya liderliği ile enerji kaynakları arasında doğrudan bir ilişki mevcuttur. 19. yüzyılda Britanya, sahip olduğu zengin kömür yataklarıyla ve elde ettiği kömürü denizden maden yataklarına açtığı su kanalları, demiryolu ve hepsinden önemlisi üstün deniz gücü sayesinde hem kendi sanayi merkezlerine kolay ve ucuz olarak nakledebilmiş hem de bu sayede dünya enerji piyasasını kontrolü altına alabilmıştır.¹⁹ Enerji kaynaklarını kontrol etmek Britanya'nın ekonomik ve askeri gücüne benzersiz bir katkı sundu. Çünkü ekonomik faaliyetler ile enerji arasında güçlü bir ilişki mevcuttur.²⁰ Ekonomik zenginlik siyasi gücün de askeri gücün de kaynağı olduğundan bir ülkeyi güçlü hale getirmenin yolu üretimi teşvik etmek ve imalat veriminin artırmaktır.²¹ Dolayısıyla bir milletin, zenginliği olduğu kadar güvenliği ve bağımsızlığı da imalat veriminin başarısı ile ilişkilidir:

Büyük güçlerden herhangi birinin zaferi ya da bir başka Büyük Gücün çökmesi çoğu kez silahlı kuvvetlerinin uzun sürelerle yaptığı savaşların sonucunda oldu; ancak bu, o devletin verimli ekonomik kaynaklarının savaş sırasında daha az ya da daha çok etkili biçimde kullanmasının ve daha arka planda, o devletin ekonomisinin, öbür büyük devletlerinkine kıyasla, asıl çatışmadan önceki on yıllar içindeki yükseliş ya da çöküşünün de bir sonucudur.²²

18. ve 19. yüzyıllarda ekonomik faaliyetlerin kömüre olan bağımlılığının 20. yüzyılın başlarından itibaren yerini yavaş yavaş petrole bırakması askeri, siyasi ve ekonomik güç dengelerinde önemli değişikliklere sebep oldu. Çünkü ABD hariç sanayileşmiş ülkelerin hiçbiri kendi topraklarında petrole sahip değillerdi. Gelişen sanayilerinin ucuz ve güvenli enerji ihtiyacını karşılama arzusu, endüstrileşmiş Avrupa ülkelerini petrol alanları üzerinde denetim sağlama mücadelesine itti.

¹⁷ Jhon A. DeNovo, "The Movement for an Aggressive American Oil Policy Abroad, 1918-1920," *The American Historical Review*, Vol. 61 No. 4 (Jul., 1956): 854-876; Yergin, *Petrol*, 170-71

¹⁸ Yergin, *Petrol*, 151.

¹⁹ Gerald Trunbull, "Canals, Coal and Regional Growth During the Industrial Revolution", *The Economic History Review*, New Series, Vol. 40, No. 4 (Nov. 1987): 537-560.

²⁰ Yergin, *Petrol*, 114.

²¹ E. Hallett Carr, *Yirmi Yıl Krizi (1919-1939)*, Çev. Can Cemgil, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 157-158

²² Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükselişleri ve Çöküşleri*, Çev. Birtane Karanakçı (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 13.

1914 yılında çıkıp dünyayı kasıp kavuran I. Dünya Savaşı sırasında petrol, tüm savaşan taraflar için “birinci sınıf hedefti”.²³ Bu konuda İngiliz donanma bakanı Fisher; “petrol üstünlük stratejisinin bölünmez bir parçasıdır ve bu yakında ispatlanacaktır”²⁴ diyordu. 1913 yılında İngiliz başbakanı Churchill parlamentoya hitaben yaptığı bir konuşmada; “eğer petrol alamazsak hububat da alamayız, pamuk ta alamayız ve Britanya’nın ekonomik enerjisini koruyacak o bin bir çeşit malı da alamayız” diyordu.²⁵ İngiltere’de, Almanların denizaltı savaşı başlatmaları yüzünden petrol kıtlığının had safhaya çıktığı 1917 yılının sonlarında, zamanın sömürgeler bakanı Walter Long;

Bu anda, petrol bizim için düşünülebilecek herhangi bir şeyden daha önemli. Gerekli olan bütün insan gücüne, savaş levazımına ve paraya sahip olabilirsiniz, ancak bugün kullandığınız en etkin harekete geçirici güç olan petrolünüz yoksa, elinizdeki tüm avantajlar çok az değer ifade edecek ve petrolle karşılaştırıldığında anlamsız kalacaktır²⁶ sözleriyle durumun ciddiyetini anlatıyordu.

Almanya savaşa girerken sahip olduğu kömür yataklarına ve kömüre bağımlı ulaşım sistemine güveniyordu ama savaş petrolün üstünlük stratejisinin bölünmez bir parçası olduğunu ispat etti.²⁷ Petrol sıkıntısının had safhaya ulaştığı savaşın son aylarında Fransız başbakanı Clemenceau’nun şu ifadeleri petrolün savaştaki önemini gayet net bir şekilde ortaya koyuyordu; başkan, 1917 de Wilson’a yazdığı mektupta “Petrolde görülecek ufaklık bir azalma bile bizi, taraf olduğumuz müttefiklerin aleyhine bir barışa zorlayabilir” diyordu.²⁸ Müttefiklerin Almanya’ya karşı kazandığı zafer aslında “kamyonun lokomotifine karşı kazandığı zafer” di.²⁹

Büyük dünya savaşı petrolün ulusların stratejisinde temel unsur olduğu gerçeğini açık seçik ortaya çıkarmıştı... Savaş sonrası dünyasında ekonomik refah ve milli güç sağlamanın yolu daha çok petrol elde etmekle mümkündü... Petrol mücadelesi tek bir bölgede, Mezopotamya’da, yoğunlaşmış olarak cereyan ediyordu.³⁰

²³ Yergin, Petrol, 184-85.

²⁴ Yergin, Petrol, 150.

²⁵ Yergin, Petrol, 156.

²⁶ Yergin, Petrol, 173.

²⁷ Yergin, Petrol, 164, 179.

²⁸ Yergin, Petrol, 173.

²⁹ Yergin, Petrol, 167.

³⁰ Yergin, Petrol, 180-81.

3. MEZOPOTAMYA PETROL KAYNAKLARININ DÜNYA ENERJİ KAYNAKLARI BAKIMINDAN ÖNEMİ

Batılıların Mezopotamya petrol kaynaklarına ilgisi oldukça erken bir tarihte, 19. yüzyılın başlarında başlamıştır.³¹ İngiliz parlamentosu Hindistan'a ulaşım için Osmanlı topraklarının hangi imkânları sunduğunu araştırmak için 1834 yılında Yarbey F. R. Chesney'i Mezopotamya bölgesine göndermişti. Chesney 1835-1837 yılları arasında yaptığı incelemeler sonucu verdiği raporunda bölgenin başta petrol olmak üzere çok zengin mineral kaynaklara sahip olduğunu bildirmiştir. İngiliz toplumuna bölge petroleri ile ilgili ulaşan diğer bir bilgi de Osmanlı-İran sınır tespit komisyonunda yer alan W. Loftus'un Jeoloji Cemiyeti dergisinde yayımlanan makalesindeki bilgilerdir.³² Yine 1897 yılında yayımladığı makalesinde F. R. Maunsell; bölgenin ayrıntılı bir haritasını ve petrol sızan noktalarını tüm teferruatıyla İngiliz kamuoyuna aktarmıştır.³³

19. yüzyılın sonlarında birliğini yeni tamamlayan Almanya sanayisi için gerekli olan hammaddeleri bulmak için gözünü dünyanın zengin mineral kaynaklarının olduğu bu bölgeye çevirmişti. Bu amaçla 1871 yılında Alman uzmanlar Musul ve Kerkük bölgesini gezmişler ve burada bol miktarda petrol bulunduğunu tespit etmişlerdi. Ancak taşıma güçlükleri nedeniyle ABD ve Bakü petroleri ile rekabet şansı olmadığı için bölgeyle fazla ilgilenmediler.³⁴

19. yüzyılın sonlarına doğru batılıların Mezopotamya bölgesine ilgisi iyice artmıştı. Gezginler, misyonerler ve askeri uzmanlar farklı kılıklarda bölgeyi karış karış gezip zenginliklerini tespite çalışıyorlardı. II. Abdülhamit, arkeolojik kazı adı altında bölgede çalışanları gizlice takip ettirmiş, arkeologların (aslında bunlar Jeologdu) petrol kuyuları kazdığını öğrenmişti.³⁵ Bu yoğun ilgiden kuşkulanan II. Abdülhamit, yayınladığı fermanlarla tüm petrol sahalarını devlet mülkü olmaktan çıkarıp kendi özel mülkü haline getirmiştir.

1910 yılını takip eden yıllarda petrol kaynakları üzerinde Alman-İngiliz rekabetinin kızışmasıyla "Osmanlı toprakları emperyal sürtüşmenin odak noktası"³⁶ haline gelmişti. Artan rekabetin en mühim iki sebebi; petrolün donanmalarda ve askeri araçlarda yakıt olarak kullanılmaya başlanması ve gerek elektrik gerekse de gelişen otomotiv endüstrisinin artırdığı endüstriyel tüketimdi. En büyük petrol üreticisi durumundaki ABD'nin yükselen iç tüketimi sebebiyle yakında piyasalara petrol

³¹ Peter R. Odell, "The Significance of Oil", *Journal of Contemporary History*, Vol. 3, No. 3, The Middle East (Jul., 1968): 93-110

³² Uluğbay, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petrolpolitik*, 28-30.

³³ Maunsell, *The Mesopotamian Petroleum Field*, 528-32.

³⁴ Edward Mead Earle, *Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı*, Çev. Nurer Uğurlu (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003), 22-23.

³⁵ İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, (İstanbul: Pinar Yayınları, 2003), 80-81.

³⁶ Edward Mead Earle, "The Secret Anglo-German Convention of 1914 Regarding Asiatic Turkey", *Political Science Quarterly*, Vol. 38, No. 1, (Mar. 1923): 24-44

vermek yerine dışarıdan petrol ithal etmek zorunda kalacağı yolundaki kanaat gelecekte dünyada bir petrol kıtlığı ihtimalini de güçlendiriyordu.³⁷

4. CALOUSTE SARKİS GÜLBENKYAN'IN MEZOPOTAMYA PETROL KAYNAKLARININ PAYLAŞIMINDAKİ ROLÜ

4.1. 19. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Ermenileri

19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı devleti üzerinde emperyalist hesaplar yapan batılı devletlerin fark ettiği en önemli gerçek, millet sistemi ve kapitülasyonların imparatorluğun en zayıf noktası olduğuydu.³⁸ Fransa Katoliklerin, Rusya Ortodoksların hamiliğini üstlenirken İngiltere, kendi nüfuzunu İmparatorluk içine yaymak için İmparatorluk dâhilindeki Ermenilerin hamiliğine soyundu.³⁹ İngiltere'nin Protestan Kiliseler açmak ve Protestan kolejler kurmak suretiyle başlatmış olduğu ve Osmanlı Devletinin iç işlerine karışmak için bir araç olarak kullandığı bu politika, en çok Ermeni toplumu arasında etki yaptı. İngiliz diplomatların hamiliğinde faaliyet gösteren misyonerler bu faaliyetlerinde önemli ölçüde başarılı olmuşlar ve 1896 yılına gelindiğinde Grogeryan Ermenilerin % 15'ini Protestan mezhebine geçirmeyi başarmışlardı.⁴⁰ Böylece "batı, Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında kendi burjuvazisine aracılık rolünü vermek üzere Ermenileri seçmişti. Batı sermayesinin gelişimi için gereken genç kuşaklar, Ermeniler" arasından seçilmişti."⁴¹

"Hiçbir kavim bağlı olduğu ülke zayıflarsa rahat durmaz"⁴² 19. yüzyılın sonlarına doğru zayıflayan İmparatorluğun Balkan topraklarındaki bağımsızlık hareketlerinin başarıya ulaşması Ermeni toplumunda da ayrılıkçı eğilimler uyandırdı.⁴³ Ermeni toplumunda ulusal bilinç ve ayrılıkçı eğilimlerin doğuşunda Avrupa'dan dönen Ermeni gençleri kadar ülkedeki misyoner okullarında eğitim görmüş Ermeni gençleri de etkili olmuştur. Misyoner okullarında eğitilen bu gençler Türk devletine başkaldırı için sürekli teşvik edilmişlerdir.⁴⁴

1885 yılından itibaren komiteler şeklinde örgütlenen Ermeniler ülkenin değişik noktalarında çok sayıda isyan teşebbüsünde bulundular. Ermeni çetelerinin bu teşebbüsleri başta İngiltere olmak üzere batı kamuoyunda sempatiyle karşılanmış,

³⁷ Uluğbay, Petropolitik, 257.; Anthony Sampson, Petrol Oyunu, 82-83.;Yergin, Petrol, 189-90.

³⁸ H. Thasin Fendoğlu, "Türk (Osmanlı) ABD İlişkileri Bağlamında Ermeni Sorunu", Türk Ermeni İlişkileri, ed. İdris Bal, Mustafa Çufalı (Ankara: Lalezar Kitabevi, 2006), 223-24.

³⁹ Davut Kılıç "XIX Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması", Türk Ermeni İlişkileri, ed. İdris Bal, Mustafa Çufalı (Ankara: Lalezar Kitabevi, 2006), 233-34.

⁴⁰ Kılıç, İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması, 242-43.

⁴¹ Fendoğlu, Ermeni Sorunu, 223.

⁴² Bozdağ, Abdülhamid'in Hatıra Defteri, 55.

⁴³ Turgay Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Yapı ve Ayrılıkçı Ermeni Hareketlerinin Doğuşu", Türk Ermeni İlişkileri, ed. İdris Bal, Mustafa Çufalı (Ankara: Lalezar Kitabevi, 2006), 203-04.

⁴⁴ Fendoğlu, Ermeni Sorunu, 226; Uzun, Ayrılıkçı Ermeni Hareketlerinin Doğuşu, 198.

isyani engellemek için Osmanlı yönetiminin aldığı güvenlik tedbirleri şiddetle kınanmıştır. İngiltere 1895⁴⁵ yılında itibaren bir taraftan isyancı Ermenilere sığınma hakkı verirken diğer taraftan suçluların gereken cezalara çarptırılmalarını engelleyerek gelecekte olabilecek isyan hareketlerini cesaretlendirme yoluna gitmiştir.⁴⁶ Ermeni çeteleri, giriştikleri bu isyan hareketi ile Osmanlı Devletine karşı bir başarı kazanıp bağımsızlık elde etmekten ziyade batıdaki Hıristiyan kamuoyunun dikkatini bu noktaya çekmeyi ve kendi meselelerini uluslararası politikanın gündemine sokarak fiili bir batı müdahalesini temin etmeyi hedeflemişlerdir.⁴⁷ Nitekim Berlin Kongresi öncesinde İngiliz elçisi ile görüşen Ermeni Patriği Nerses; “Avrupa devletlerinin ilgisini çekmek için isyan etmek zaruri ise bunun zor olmayacağı” söylemiştir.⁴⁸

4.2. Calouste Sarkis Gülbenkyan

1869 doğumlu olan Gülbenkyan, petrolle uğraşan Ermeni bir ailenin ikinci kuşağıydı. Babası Sarkis, servetini Rus gazyağı ithalatı sayesinde edinmiş, bu sayede Padişahın gözüne girmiş ve Trabzon şehrine vali olarak atanmıştı. Sarkis aynı zamanda Osmanlı Hazinesi adına Mezopotamya vergi gelirlerini de tahsil ediyordu.⁴⁹

Gülbenkyan zekâsı ve bilgiye olan doyumsuzluğu sayesinde yetişme çağında ailesinin özel ilgisine mazhar oldu. Bu yüzden ailesi onun eğitimine özen gösterdi ve onunla Ermeni tutkularını (Armenian passion) paylaştı.⁵⁰ Babası onu, İstanbul’daki Ermeni okullarını yetersiz bulduğu için, önce Robert Koleji’ne daha sonra Fransızca öğrenmesi için Marsilya’ya ve oradan da Londra’daki King’s Collega’a gönderdi. King’s Collega’dan üstün derece ile inşaat mühendis olarak mezun olan Gülbenkyan, bitirme tezini, bir petrolcünün çocuğu olarak ve boğazda Kafkas petrolü taşıyan gemileri izleyerek büyüyen biri olarak, yeni doğan petrol endüstrisi üzerine yazdı.⁵¹

Mezuniyetini takiben babası tarafından gönderildiği Bakü’de babasının ortaklarından ve yaşamının ileriki yıllarında yollarının yine kesileceği Bakü bölgesinin en büyük petrol tüccarlarından biri olan Alexandre Mantachoff’un yardımıyla bir süre petrol sahalarında incelemeler yaptı. İncelemeler sırasında aldığı notları seçkin bir Fransız dergisi olan *Revue des Deux Mondes*’te yayınlayınca yirmili yaşlarda dünyanın sayılı petrol uzmanlarından kabul edilmeye başlandı. Daha sonra bu notlarını

⁴⁵ Gülbenkyan’ın 1896 yılında Londra’ya yerleştiği ve 1902 yılında İngiliz vatandaşlığına geçtiği hatırdta tutulmalıdır.

⁴⁶ Ahmet Halaçoğlu, “XIX Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyancıları 1895 Trabzon Olayları Örneği”, *Türk Ermeni İlişkileri*, ed. İdris Bal, Mustafa Çufalı (Ankara: Lalezar Kitabevi, 2006), 276-78.

⁴⁷ Halaçoğlu, *Ermeni İsyancıları*, 266.

⁴⁸ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, 1990), 57.

⁴⁹ Ediger, *Osmanlı’da Neft ve Petrol*, 301.; Mosley, *Petrol Savaşı*, 29.; Hewins, *Mr. Five Percent*, 7.; Yergin, *Petrol*, 181.

⁵⁰ Hewins, *Mr. Five Percent*, 12.

⁵¹ Hewins, *Mr. Five Percent*, 13-14.; Yergin, *Petrol*, 181.

“Apşeron Yarımadası Gezi Notları” adı altında bir kitap olarak yayınlaması Gülbenkyan’a büyük prestij kazandırdı.⁵²

Gülbenkyan’ın bu çabaları Saray’ın dikkatinden kaçmadı ve Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa, Gülbenkyan’dan Mezopotamya petrolerini değerlendiren bir rapor yazmasını istedi.⁵³ Gülbenkyan bölgeye hiç gitmeden daha önce yazılan raporlardan yapılan alıntılardan ve bölgede çalışan Alman demiryolu mühendisleri ile yapılan görüşmelerden ibaret olan bir rapor yazdı. Raporunda Gülbenkyan, Mezopotamya’da çok büyük petrol potansiyeli olduğunu savunuyordu.⁵⁴

1890’lı yıllar İstanbul ve Anadolu’nun birçok yerinde Ermeni isyanlarının patlak verdiği yıllardı. 1896 yılındaki Osmanlı Bankası baskını bardağı taşıran son damla olmuştu. Gülbenkyan’a göre bu olaydan sonra Sultan “Ermeni sorununu çözmek için tüm Ermenileri yok etme” politikasını deklare etmişti. Baskını takip eden günlerde Osmanlı bürokrasisindeki kontakları sayesinde hayatının tehlikede olduğu istihbaratını alan Gülbenkyan, yakınlarından birine ait olan bir gemiyle ailesini de yanına alarak gizlice Mısır’a kaçtı.⁵⁵ Gemi sahibi üzerindeki nüfuzunu kullanarak Bakülü petrol milyarderi olan Ermeni asıllı Alexandre Mantachoff’u da gemiye aldirmayı başardı. Yolculuk boyunca yaptığı hizmetlerinin karşılığını, Mantachoff sayesinde Londra’da, Rus petrolü ithal eden şirketler (Nobel, Shell) ile kuracağı samimi ilişkilerle alacaktı.⁵⁶

Mısır’da tanıştığı, ülke idaresinde büyük nüfuz sahibi iki Ermeni, Nubar Paşa (1825-1899) ve oğlu Bagos Nubar(1851-1930), Gülbenkyan’ın yaşamında büyük etki bıraktı.⁵⁷ Gülbenkyan ve ailesi Mısır’da kaldıkları süre zarfında Paşa’nın cömert ikramlarına nail oldular.⁵⁸ Gülbenkyan Nubar Paşa’ya duyduğu bu minnetin bir ifadesi olarak oğluna paşanın ismini verdi. Nubar Gülbenkyan, babasının hızla zenginleşmesini bu ilişkilerine bağlıyordu. Nubar Paşa’nın himayesinde elde ettiği bu yeni statü ile batılı büyük tüccarlarla tanıştı. Bu tanışıklığın en önemlisi İngiliz sermayesinin güçlü ismi Ernest Cassel idi. Daha sonra Nubar Paşa aracılığıyla

⁵² Ediger, Osmanlı’da Neft ve Petrol, 302.; Hewins, Mr. Five Percent, 17.; Mosley, Petrol Savaşı, 29.; Yergin, Petrol, 182.

⁵³ Gülbenkyan hatıralarında Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa ile Meaadin (Madenler) Nazırı Selim Efendi’nin babasının çok samimi dostları olduğunu söylüyor. Bkz. Hewins, Mr. Five Percent, 29.

⁵⁴ Ediger, Osmanlı’da Neft ve Petrol, 302-303.; Hewins, Mr. Five Percent, 29.; Yergin, Petrol, 182.

⁵⁵ Hewins, Mr. Five Percent, 45.

⁵⁶ Hewins, Mr. Five Percent, 50.; Mosley, Petrol Savaşı, 49.; Yergin, Petrol, 182.

⁵⁷ Aslen Karadağ göçmeni olan Nubar Paşa uzun süre Mısır’ın yönetiminde rol almış bir Ermenidir. Berlin Konferansına, “Ermenistan’a uygulanacak ıslahat” hakkında bir rapor sunmuş ve bu rapordaki görüşlerini dönemin etkili dergilerinde yazılar yazarak savunmuştur. Nubar Paşa’nın oğlu Bagos Nubar Paşa ise Paris Barış Konferansında bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması için temaslarda bulunan Ermeni heyetine başkanlık yapmıştır.

⁵⁸ Hewins, Mr. Five Percent, 52-53.; Yergin, Petrol, 182.

Londra'nın en zengin bankerleri olan Baring Brothers ve Fransız Rodschildler ile tanışma imkânı buldu. Bu kişiler Gülbenkyan'ın yükselmesinde hayati roller oynadılar.⁵⁹

Gülbenkyan'ın, uzun süre İngiliz-Fransız mücadelesinin merkezinde yer alan Mısır'da birinci elden öğrendiği başka bir şey batılı devletlerin çıkar çatışmasıydı. Gülbenkyan Mısır'da kaldığı süre zarfında Nubar Paşa ile yaptığı uzun konuşmalar neticesinde ülkeler arası güç mücadelesini iyi kavradı ve kariyerini batılı güçler arası rekabet üzerinde yapmaya karar verdi. Bu tecrübe Gülbenkyan'ın diplomatik kariyerinin de başlangıcı sayılır.⁶⁰

Londra'ya hareket ettiğinde Mısır'da kurduğu bağlantılar sayesinde Londra'da büyük petrol tüccarları ile kolayca tanışma imkânı buldu. Bunlar arasında hayatında en çok etki bırakan iki isim Henry Detering ve Samuel biraderlerdi.⁶¹ Gülbenkyan hem bildiği diller (İngilizce, Fransızca, Türkçe, Ermenice) sayesinde hem petrol konusundaki engin deneyimi ve uzmanlığı sayesinde hem de Avrupalı ülkelerin çıkar çatışmalarını iyi algılaması sayesinde Mezopotamya konusunda iştahları kabaran Avrupalı petrol tüccarlarının aradığı adam olmuştu.⁶² Dünyanın gözlerini Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki petrole diktiği bir dönemde genç ve hırslı Gülbenkyan doğru zamanda doğru yerdeydi.⁶³

19. yüzyılın sonlarında ABD dünya petrol piyasasının rakipsiz gücüydü. Bu durumda Gülbenkyan, hepsi de Bakü petrolünü ithal edip satan Avrupalı şirketlerin (Royal-Duch ve Shel) ABD petrol endüstrisine (Standad Oil) karşı bir şanslarının olmadığını biliyordu. Bu şirketlerin rekabet şanslarını artırmak için Standard Oil'e karşı birleşmekten başka çareleri yoktu. Gülbenkyan'ın da çabalarıyla 1907 yılında Royal-Duch ile Shell firmaları birleşti. Yeni şirketin adı Royal-Duch Shell olmuştu. Şirketin %60'ı Hollandalı Henry Detering'e %40'da İngiliz Samuel kardeşlere aitti. Bu birleşmeyi takip eden günlerde Gülbenkyan Shell'in önemli oranda hissesini satın almıştı.⁶⁴

Gülbenkyan Londra'da iken İran Şahı'nın gümrük memuru Kitapçı Han'da İran'ın yer altı zenginliklerini pazarlamak için Avrupa seyahatine çıkmıştı. Kendisi de bir Ermeni olan Kitapçı Han petrol imtiyazını önce Gülbenkyan'a teklif ettiyse de Gülbenkyan bu teklifi çok spekülâtif bulup geri çevirdi. Gülbenkyan, imtiyazı alan Anglo-Pers şirketinin hızla büyüdüğünü gördükten sonra kaçırıldığı fırsattan ötürü büyük bir pişmanlık duymuştu. Nubar, babasının kaçırıldığı bu fırsata ömür boyu

⁵⁹ Hewins, Mr. Five Percent, 52-53.

⁶⁰ Hewins, Mr. Five Percent, 53

⁶¹ Yergin, Petrol, 182-183.

⁶² Hewins, Mr. Five Percent, 54.

⁶³ Ediger, Osmanlı'da Neft ve Petrol, 302.

⁶⁴ Hewins, Mr. Five Percent, 65.; Sampson, Petrol Oyunu, 24-25, 71.; Mosley, Petrol Savaşı, 50.

hayıflandığını ve “bir petrol imtiyazı asla reddedilmemelidir” dediğini anlatmaktadır.⁶⁵

Gülbenkyan'ın paraya ve paranın insanlar üzerinde sağladığı güce karşı büyük bir hayranlığı vardı. Para dışındaki her şey o ve ailesi için ikinci planda yer almaktaydı.⁶⁶ Aslen iyi bir tüccar olan Gülbenkyan her halükarda kazancını artırmaya uğraşmıştır. Ancak atmış yıllık petrol mücadelesinde Gülbenkyan'ın kazancını artırmakla beraber başka hedefleri de olmuş mudur?

Gülbenkyan'ın yaşadığı dönem asırlarca Osmanlı tabiiyetinde huzur içinde yaşayan Ermeni toplumunun bağımsızlık tutkularının alevlendiği yıllardı. Özellikle doğu vilayetlerinde, bağımsız bir Ermeni devleti kurmak için Ermeniler arasında hummalı bir çalışma vardı. Ermeni ulusal bilincinin oluşumunda en etkili iki unsurun misyoner okullarında eğitim gören Ermeniler ve yurt dışından dönen Ermeni gençleri olduğunu vurgulamıştık. Gülbenkyan Amerikan misyonerlerin İstanbul'da açtığı bir okuldan mezun olmuş ve Ermenilerin bağımsızlık taleplerinin en ziyade destek gördüğü batı başkentlerinde uzun süre yaşamıştır. 1896 yılında İstanbul'dan ailesini de yanına alarak gizlice Mısır'a kaçmış olması ve bu olaydan birkaç yıl sonra da İngiliz uyruğuna geçmesi, Ermeni olaylarında bir parmağının olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Çünkü bu dönemde İngiltere Ermeni isyancılara sığınma hakkı verme politikası güdüyordu.

Mısır'daki ikameti sırasında himayesinde bulunduğu ve kendisinden çokça etkilendiği Nubar Paşa ve oğlu Bagos Nubar'ın ayrılıkçı Ermeni taleplerinin batı başkentlerindeki en büyük savunucuları olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda bu kişiler Gülbenkyan'a hem petrol kapısını hem de uluslararası finansın kapılarını açmışlardır.⁶⁷

Gürün'ün İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisinin 1912 yılının son günlerinde Bakanlığına yolladığı rapora dayanarak verdiği bilgilere göre Doğu Anadolu'daki altı vilayette yapılması gereken ıslahatı kararlaştırmak üzere Osmanlı Devleti tarafından üst düzey bürokratların yer aldığı bir komisyon oluşturulmuş ve bu komisyonun meseleyi görüşmek üzere seçtiği dört “maruf” Ermeniden biri de Gülbenkyan olmuştur. Konunun kendileri ile müzakere edildiği bu maruf Ermeniler komisyonu doğu vilayetlerinde otonom bir Ermeni bölgesi kurulmasını önermişlerdir. Hatta büyükelçi bu raporunda, Ermenilerin, Osmanlı yönetiminin bölgede reform yapmaktan aciz olduğunu bu yüzden bu bölgelerde Türk idaresine son verip bölgenin Rus mandasına verilmesi gerektiği kanaatinde olduklarını bildirmektedir.⁶⁸

⁶⁵ Hewins, Mr. Five Percent, 68.; Yergin, Petrol, 183.

⁶⁶ Hewins, Mr. Five Percent, 4.

⁶⁷ Yergin, Petrol, 182.

⁶⁸ Gürün, Kamuran, Ermeni Dosyası (Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005)255-58.

Gülbenkyan'ın bağımsız bir Ermeni devleti kurmak için organize olan Ermeni komiteleri ile ne düzeyde bir ilişkisinin olduğu bilinmemekle birlikte bu komitelerce 1922 yılında İstanbul'da düzenlenen gizli bir kongreye yazılı mesaj göndererek komitelerin tek çatı altında birleşmesine katkı sağladığı bilinmektedir.⁶⁹

Gülbenkyan her fırsatta Ermeni toplumunun yaşadığı sıkıntılardan Türkleri ve Osmanlı yönetimini sorumlu tutmuştur. Hatıralarında Osmanlı yönetimine ve Türklere karşı derin bir nefretin izlerine rastlamak mümkündür. Örneğin hatıralarında Ermeni toplumuna karşı mezalim yapmakla suçladığı II. Abdülhamit'ten bahsederken Abdul Damned (lanetli, kahrolası) ifadesini kullanmayı tercih etmiştir.⁷⁰ Benzer bir nefreti Ermenileri yok ettiğine, Ermeni ve Kürtlerden intikam aldığına inandığı Mustafa Kemal'e karşı da taşımaktadır.⁷¹ Ayrıca İngiliz istihbarat raporlarına göre Gülbenkyan (duyduğu bu nefretten ötürü olsa gerek) işi, yabancı istihbarat servisleri tarafından Mustafa Kemal'e karşı teşebbüs edilen suikasta müdahil olmaya kadar götürmüştür.⁷²

Gülbenkyan uzun süre sürdürdüğü petrol diplomasisinde bariz bir şekilde İngiltere'nin menfaatlerini kollamaya çalışmıştır.⁷³ Öyle ki 1928 yılında imzalanan Kırmızı Çizgi Anlaşması ile Mezopotamya petrol imtiyazını elde eden TPC'nin %52,5'i İngiltere'nin denetimine girmiştir.⁷⁴ Gülbenkyan'ın İngiliz dış/enerji politikasına sadakatle hizmet etmesi ancak İngiltere'nin bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasına verdiği büyük destekle izah edilebilir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını takip eden yıllarda İngiltere'nin bu desteğini çekmesi Gülbenkyan'da büyük bir hayal kırıklığı meydana getirmiştir.⁷⁵

Gülbenkyan Mezopotamya petrolerinin batılılar tarafından paylaşılmasına aracılık ederek öncelikle kazancını artırmayı arzu etmiştir. Ancak ailesi tarafından küçük yaşlardan itibaren ayrılıkçı fikirler ve Türklere karşı nefret duygusu ile yetiştirilen Gülbenkyan⁷⁶, hatıratında, Mezopotamya petrolerine batılı ülkeler tarafından el konulmasına aracılık yapmayı, Ermenileri yaşadıkları topraklardan

⁶⁹ Bülent Çukurova, "1921-1922 Yıllarında Ermeni Komitelerinin ve Patrikhanenin İstanbul'daki Faaliyetleri" Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S 35-36, Mayıs-Kasım 2005, s. 283-290

⁷⁰ Hewins, Mr. Five Percent, 29.

⁷¹ Hewins, Mr. Five Percent, 122-23.

⁷² Hülâgü, M. Metin, "Mustafa Kemal Atatürk'e karşı Alman ve İtalyanların Düzenlediği Suikast Girişimleri" Cumhuriyetin 80. Yılına Armağan, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Basımevi, (Ankara 2004), 232-252. (Ancak İngiliz İstihbaratı adı geçen şahsın Calouste Gülbenkyan mı yoksa oğlu Nubar Gülbenkyan mı olduğu hususunda tereddütlüdür)

⁷³ Hewins, Mr. Five Percent, 73, 82, 87.

⁷⁴ Bu tarihte Gülbenkyan ve H. Detering İngiliz uyuğundaydı. Gülbenkyan'ın %5, H. Detering'in sahibi olduğu Shell'in %23,75, ve APOC'nin %23,75 hissesinin toplamı %52,5'tir

⁷⁵ Hewins, Mr. Five Percent, 122-23.

⁷⁶ Hewins, Mr. Five Percent, 12-13.

kovan ve onlara çeşitli haksızlıklar yapan Türklerle ve Türk devletiyle “hesaplaşma” olarak gördüğünü belirtmekten çekinmemektedir.⁷⁷

4.3. Türk Petrol Şirketi'nin Kuruluşuna Giden Süreç

20. yüzyılın başlarında batılı güçler tarafından parsellenmemiş yegâne petrol sahası olan Mezopotamya petroleri için İstanbul'da rekabet eden dört güç vardı;

Birinci grup olan Almanlar, Deutsche Bank'ın sahibi olduğu demiryolu şirketi ile Bağdat-Berlin demiryolu anlaşması ve hattın iki yanındaki 20'şer km'lik bir alandaki petrol dâhil madenleri işletme önceliğini almıştı.⁷⁸

İkinci grup, İran petrol imtiyazını aldıktan sonra Mezopotamya petrol imtiyazı için uğraşan ve Britanya hükümeti tarafından desteklenen D'arcy (APOC) gurubuydu.⁷⁹

Üçüncü grup Amiral C. Chester aracılığıyla bir demiryolu ve imtiyazı talep eden Amerikalılardı. Amiral İstanbul'a gelirken, saygın Amerikalı iş çevrelerinin ve en önemlisi de dışişleri bakanlığının desteğinin arkasına almıştı.⁸⁰

Mezopotamya petroleri için mücadele eden dördüncü rakip Gülbenkyan'dı. Gülbenkyan arkadaşı ve iş ortağı Samuel kardeşleri ikna ederek -güya Rusya'dan gelecek gemilerle ilgili bir anlaşma yapmak için- 1907'de İstanbul'da bir büro açtı. Gülbenkyan İstanbul'a dönüşünde, Osmanlı sisteminin işleyişini çok iyi bildiğinden ve babasının arkadaşlarının da yardımıyla Osmanlı Hükümeti adına mali danışmanlık da yapmaya başlamıştı. 1910 yılına kadar kimse onun Mezopotamya petroleri için görüşmeler yapıp bolca bahşişler dağıttığının farkına varamadı.⁸¹

Jön Türk devrimiyle İstanbul'daki Alman etkisinin gerilemesi İngilizlere, Osmanlı Devleti üzerindeki aşınan etkinliklerini telafi etme fırsatı verdi. İngilizlerin - Fransızların aksine- Osmanlı ekonomisi üzerinde en zayıf oldukları alanlardan biri de bankacılıktı. İngiliz işadamlarının Osmanlı topraklarındaki girişimlerini destekleyecek bir bankanın yokluğu İngiliz hükümetini bölgede İngiliz sermayeli ve İngiliz teşebbüslerine destek olacak bir bankanın kurulmasına yöneltti.⁸² Bu iş için saygın bir iş adamı olan Ernest Cassel İstanbul'a gönderildi. E. Cassel'in, İstanbul'da hem hükümet çevrelerini hem de batılı ülkelerin çıkar çatışmalarını iyi bilen bir rehber ihtiyacı vardı. Bu tanıma Gülbenkyan'dan başkası uymuyordu ve E. Cassel

⁷⁷ Hewins, Mr. Five Percent, 123.

⁷⁸ Terzi, Paylaşılmayan Miras: Petrol ve Arazi, (1876-1909). (İstanbul: Truva Yayınları, 2007), 209-12.; Hewins, Mr. Five Percent, 70.

⁷⁹ Ediger, Osmanlı'da Neft ve Petrol, 259-264.; Hewins, Mr. Five Percent, 70-71.

⁸⁰ Can, Chester Projesi, 112-20.; Hewins, Mr. Five Percent, 71.; Mosley, Petrol Savaşı, 48.

⁸¹ Ediger, Osmanlı'da Neft ve Petrol, 303.; Hewins, Mr. Five Percent, 71.; Yergin, Petrol, 183.

⁸² Marian Kent, Osmanlı İmparatorluğunun Sonu ve Büyük Güçler, Çev., Ahmet Ferit, (İstanbul: Traih Vakfı Yurt Yayınları, 1999): 208-211.

Gülbenkyan'ı yapacağı işler için kendisine danışman olarak seçti.⁸³ Bu durumu Gülbenkyan anılarında şöyle anlatıyor;

İstanbul'da bir banka açmak isteyen Sir Ernest Cassel'e ona danışmanlık yapmak istediğimi söyledim. İngiliz çıkarlarının Osmanlı devletinde üst dereceye gelmesinin beni mutlu edeceğini söyledim. O yıllarda ben Osmanlı devletinin Londra ve Paris büyükelçiliklerinde mali danışmandım.⁸⁴

Bu girişimler sonucu "National Bank of Turkey" isimli bir banka kuruldu. Bankanın yönetim kurulu başkanlığına Henry Babington-Simith atandı. E. Cassel genel müdür, Lord Revelstoke ve Hugo Baring'de gurup başkanlıklarına atanmıştı. Gülbenkyan'a da bu bankanın yönetim kurulu üyeliği verildi. Ancak İngiliz sermayedarların ilgisizliği yüzünden banka sermayesi için ihraç edilen bir milyon sterlinlik senetlerin çok az bir kısmı satılabiliyordu.⁸⁵ Gülbenkyan bu fırsatı iyi değerlendirmiş alabildiği kadar banka senedi alarak bankanın en büyük hissedarlarından biri olmuştu.⁸⁶

İstanbul'da Bankacılık sektöründe umduğunu bulamayan İngilizlerin içine düştükleri arayışın farkında olan Gülbenkyan, bankayı sürekli petrol işine girmeye ikna etmeye çalışıyordu. Bu arada Almanlar da hattın tamamlanması için yeterli sermayeyi temin edemediklerinden Londra sermayesinden destek bulma arayışındaydılar.⁸⁷ Hem İngilizlerin bankacılıkta istediklerini bulamamaları, hem Almanların sermaye ihtiyacı hem de Gülbenkyan'ın baştan beri petrol işine girme ısrarı İngiliz gurubu Almanlarla bir mutabakat zeminine yakınlaştırdı.⁸⁸

1912 yılında Almanlar ve İngilizler anlaştilar ve Turkish Petroleum Company (TPC) ortaya çıktı. 80.000 hisseli olan şirketin %25 i Almanlara ve Anadolu demiryolu şirketine bedelsiz olarak verildi, %40'ını Gülbenkyan satın aldı. Kalan hisseleri de (%35) Sir Ernest Cassel ve gurubu (National Bank) aldı.⁸⁹ Ancak TPC'nin kurulumunu ayarlayarak birbirine zıt tarafları ve çıkar çatışmalarını uzlaştırmayı başaran Gülbenkyan şirketteki zıt kutupları bir arada tutmakta zorlanıyordu. Bu yüzden sahip olduğu hisselerin 20.000'ini Shell'e satarak Shell'i de bu işin içine çekmiş oldu.⁹⁰ Hatırlarında Gülbenkyan; "TPC'deki kendi çıkarım ve İngilizlerin çıkarı için hisselerimin bir kısmını Shell'e teklif ettim" diyor.⁹¹

⁸³ Mosley, Petrol Savaşı, 49.

⁸⁴ Hewins, Mr. Five Percent, 73.

⁸⁵ Earle, The Turkish Petroleum Company, 265-279.; Ediger, Osmanlı'da Neft ve Petrol, 303.

⁸⁶ Hewins, Mr. Five Percent, 73.; Kent, Osmanlı İmparatorluğunun Sonu, 76-77.; Yergin, Petrol, 183.

⁸⁷ Hewins, Mr. Five Percent, 73.; Uluğbay, Petropolitik, 121.

⁸⁸ Hewins, Mr. Five Percent, 74.; Mosley, Petrol Savaşı, 51.

⁸⁹ Hewins, Mr. Five Percent, 75.; Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, 133.; Yergin, Petrol, 181.

⁹⁰ Ediger, Osmanlı'da Neft ve Petrol, 305.; Mosley, Petrol Savaşı, 52.; Yergin, Petrol, 181.

⁹¹ Hewins, Mr. Five Percent, 77.

Anlaşmanın imzalanmasından oldukça büyük memnuniyet duyan Gülbenkyan büyük bir sevinçle anı defterine şunları yazıyordu; “Bir şeyi itiraf etmeliyim ki Almanlar imtiyazı almak için çok ciddi bir şekilde uğraşmaya başladılar. Sonunda Mezopotamya petrolrollerini elde etmek için hedeflediğim organizasyonu kurmuştum.”⁹²

4.4. Osmanlı Gümrük Vergilerinin Artışının Petrol İmtiyazı İle Takas Edilmesi

1910’lu yıllar Osmanlı maliyesinin giderek kötüleştiği yıllardı. Batı ülkelerinden sağlanan borçlar kısa süreli de olsa maliyeyi rahatlatıyordu ancak Osmanlı maliyesinin daha köklü çözümlere ihtiyacı vardı. Bu durumda hükümetin gümrük vergilerini artırmaktan başka çaresi kalmamıştı. Bindiği üzere Osmanlı Devleti kapitülasyonlar gereği gümrük vergilerini ancak batılı ülkelerin tümünün muvafakati ile artırabiliyordu. Her ülke Osmanlı Devletinin bu zaafını, daha büyük çıkarlar elde etmek için kullanıyordu. Almanya Osmanlı gümrük vergilerinin artırılmasını en çok isteyen ülkeydi. Çünkü devletin gelirleri artarsa, hükümet Berlin-Bağdat demiryolu için taahhüt ettiği kilometre garantisini daha kolay ödeyebilecekti.⁹³

Gümrük vergilerindeki artış talebine en sert tepkiyi veren ülke İngiltere’ydi. Bu tepkinin belirgin iki sebebi vardır. Birincisi Osmanlı ülkesine yapılan toplam ihracat içerisinde en büyük pay İngiltere’ye aitti. Gümrük vergilerindeki bir artış İngiliz tüccarların işini zorlaştıracaktı. İkinci neden de Osmanlı Devletinin gelirlerindeki bir artış hem Berlin-Bağdat demiryolunun kısa sürede bitirilerek devletin güney sınırlarında (Basra Körfezi civarı) etkin bir kontrol sağlamasını kolaylaştıracak hem de Almanların bölgede ticari ve siyasi üstünlüğü İngilizlerden kapmasına yol açacaktı. Bu arada Deutsche Bank ile National Bank’ın anlaşarak TPC’yi kurlmaları ve şirket hisselerinden %35’inin E. Cassel gurubuna ve daha sonra %25’inin de Shell’e geçmesi de İngiltere’yi tatmin etmemişti. Çünkü İngiliz hükümeti Shell’i -her ne kadar %40’ı bir İngiliz olan Marcus Samuel’ ait olsa da- bir Hollanda şirketi olarak görüyor⁹⁴ ve Mezopotamya petrol imtiyazında yalnızca AOPC’yi⁹⁵ destekliyordu.

I. Dünya Savaşının başlangıcına kadar Londra Osmanlı gümrük vergilerinin artırılması müzakerelerine ev sahipliği yaptı. Osmanlı yöneticileri gümrük vergisini %11’den %15’e çıkarma konusunda ısrar ediyor, İngiltere hükümeti ise Osmanlı devleti üzerinde kullanacağı en elverişli kozu kaybetmemek için masaya sürekli yeni taleplerle gelerek işi yokuşa sürüyordu.⁹⁶ Müzakereler boyunca İngiltere’nin en önemli talebi Mezopotamya petrolrollerine ilişkin tatmin edici bir anlaşmaydı.⁹⁷

⁹² Hewins, Mr. Five Percent, 79.; Mosley, Petrol Savaşı, 53.

⁹³ Ediger, Osmanlı’da Neft ve Petrol, 195.

⁹⁴ Sampson, Petrol Oyunu, 71-73.

⁹⁵ Anglo-Pers Oil Company

⁹⁶ Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, 185-87.; Yergin, Petrol, 154-58.

⁹⁷ Mosley, Petrol Savaşı, 57.; Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, 198.

Gümrük vergilerinin artırılması için Avrupalı devletlerin hepsinin muvafakati gerektiğinden, Osmanlı Devleti şaşırtıcı bir şekilde, kendi toprakları üzerinde çıkar çatışması içinde olan bu devletleri uzlaştırmak için uğraşmaktaydı.⁹⁸ Taraflar arasında görüşmeler sürerken İngiliz hükümeti APOC ile TPC arasında tatminkâr bir anlaşma için de bastırıyordu. Bu baskıdan en çok National Bank yöneticisi E. Cassel ve ortakları etkileniyordu. Çünkü Cassel ve ortakları aslen bankacılık işiyle meşgul olmak isterken biraz da şartların zorlamasıyla kendilerini petrol mücadelesinin ortasında bulmuşlardı. Bu durum hiçbirinin hoşuna gitmiyordu.⁹⁹

Bu arada yeni kurulan organizasyonun kendi ayakları üzerinde durduğunu ve hedefe doğru ilerlediğini gören APOC yetkilileri şöyle ya da böyle TPC'yi ele geçirmeye yönelik faaliyetlerine hız verdiler. Gülbenkyan "APOC'nin sorunu beni, Shell'i ve National Bank'ı şirketten tamamen dışlamaktır" diyor.¹⁰⁰ APOC yetkilileri bu planlarını uygulamak için Almanlarla ve Türklerle irtibata geçmeye başladılar. Osmanlı temsilcisi Hakkı Paşa ile yapılan görüşmelerde Osmanlı Devletinin bu konudaki tavrı yoklandı. Paşa, İngiliz planının kusursuz işleyeceğinden tereddütlüydü. Çünkü Gülbenkyan eğer TPC'deki %15 hissesi elinden alırsa bunu mahkemeye götürebilirdi. Her ne kadar İngilizler bu durumu umursamasalar da Hakkı Paşa İngilizlerle Gülbenkyan'ın arasını bulmaya çalıştı. Çünkü bu çıkar çatışması uyuşmadan gümrük vergileri ile ilgili bir ilerleme sağlanamıyordu. Ancak bu girişim sonuçsuz kaldı.¹⁰¹ Aslında İngiliz dışişlerinin Gülbenkyan, Deutsche Bank ve Shell'i TPC'den dışlayabilmesi TPC'nin kuruluş sözleşmesine göre hukuken de mümkün değildi. Zira anılan sözleşmeye göre, ortaklardan birisinin ayrılması halinde, bu payların üzerinde diğer ortakların öncelik hakkı mevcuttu. Bu durumda İngiliz hükümeti Shell ve Deutsche Bank'ı şirketten dışlamak yerine yönetim ve sermaye üstünlüğünün APOC'de olduğu bir formüle daha sıcak bakmaya başlamıştı.¹⁰²

İngilizler ile Almanlar arasındaki görüşmeler anlaşma zeminine yaklaşmıştı ama İngilizler Gülbenkyan'ı bir türlü hazmedemiyorlardı. National Bank'ın TPC'de sahip olduğu hisselerin APOC'ye devri en makul seçenek olarak duruyordu. Ancak 24 Kasım tarihinde yapılan toplantıda Shell'in başkanı H. Detering "şayet istese bile National Bank'ın TPC'deki hisselerinden vazgeçemeyeceğini çünkü National Bank'ta Gülbenkyan'ın %30 oranında hissesinin olduğunu" söylemişti. İngiliz Dışişleri Bakanı E. Grey TPC hakkındaki son kararını vermeden önce dışişleri hukukçularından Gülbenkyan'ın hukuki durumu konusunda bir rapor hazırlamalarını istedi.¹⁰³

Bir taraftan da İngiliz dışişlerinin yaptığı baskılar yavaş yavaş sonuç vermeye başlamıştı. 1913 yılına gelindiğinde Babington-Simith; "İngiliz hükümeti ve kral VII. Edward ile olan yakın ilişkilerinden ve petrol işi ile uğraşmak istemediğinden hisselerini

⁹⁸ Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, 189.

⁹⁹ Kent, Osmanlı İmparatorluğunun Sonu, 62.

¹⁰⁰ Hewins, Mr. Five Percent, 80.

¹⁰¹ Ediger, Osmanlı'da Neft ve Petrol, 308.

¹⁰² Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, 199-201.

¹⁰³ Kent, Osmanlı İmparatorluğunun Sonu, 76-77.; Yergin, Petrol, 181.

İngiliz hükümetine devretmek istediğini söylüyordu.”¹⁰⁴ Londra’da bu gelişmeler olurken, Londra’nın onayı olmadan hem Bağdat demiryolunun tamamlanamayacağını hem de petrol imtiyazının elde edilemeyeceğini düşünen Almanlar Londra’ya, “Almanya’nın petrolden adil bir pay alması şartıyla ve gerekli düzenlemelerin yapılması halinde Alman hükümetinin APOC’e bir itirazının olmayacağı” mesajını iletliyordu.¹⁰⁵ Mezopotamya petroleri konusunda İngiliz-Alman yakınlaşmasının en önemli sebeplerinden biri de I. Dünya Savaşı yaklaşırken ABD yönetiminin ve ABD’li büyük petrol şirketlerinin Ortadoğu petrol kaynakları ile ilgilenmeye başlamasıydı.¹⁰⁶

Bu arada Gülbenkyan İngiliz-APOC-National Bank baskısından iyice bunalmıştı, bir çıkış bulmak için petrol işine Fransızları dâhil etmeyi düşündü. Almanlarla İngilizler arasında kızıyan petrol mücadelesine Fransızların kayıtsız kalmasına hayret ediyordu.¹⁰⁷ O sıralar Fransızlar hala petrolün stratejik önemini kavrayamamışlardı. Bu anlayışı en iyi yansıtan Fransız Başbakanı Clemenceau’nun “petrole ihtiyacım olursa bakkalima gider alırım” sözleriydi.¹⁰⁸ Gülbenkyan Fransızları ikna etmek için büyük uğraşlar verdi fakat Fransızlar, Gülbenkyan’ın kendilerini İngilizlere karşı bir denge unsuru olarak kullanmak istediğini bildiklerinden bu teklifle şimdilik ilgilenmediler.¹⁰⁹

Londra’da süren müzakerelerde Gülbenkyan, aynı anda hem TPC’deki kendi hisselerini hem mali müşaviri olduğu Osmanlı Devletini hem de hissedarı olduğu Shell’i temsil ediyordu. Anılarında “1913 yılında Türk hükümeti ile Türk Petrol Şirketi ve Shell arasındaki görüşme benim elimden geçti. Görüşmeleri ben ayarladım ve Detering’ le günlük iletişimi hiç koparmadım”¹¹⁰ diyor ve aynı zamanda İngilizleri de uymayı ihmal etmediğinden şöyle bahsediyordu;

Bu yıllarda Türk hükümetinin paraya şiddetle ihtiyacı vardı ve ben de hükümetin (Osmanlı Hükümeti) mali danışmanı olarak İngiltere’ye Petrol imtiyazı garanti edilmediği sürece gümrük vergilerindeki bir artışa asla müsaade etmemeleri gerektiğini bildirdim.¹¹¹

Her ne kadar geçici olarak da İngiliz-Alman çıkarları TPC’nin kurulması ile uzlaşmış olsa da Mezopotamya petrol imtiyazı kesin olarak henüz alınamamıştı. 1904 yılında Berlin-Bağdat demiryolu anlaşması imzalanırken anlaşmaya konulan bir madde ile Anadolu Demiryolu Şirketine hattın iki yanında petrol dâhil madenleri arama ve çıkarıp işleme imtiyazı verilmişti. Ancak Almanlar bu imtiyazı alabilmek için bölgede

¹⁰⁴ Hewins, Mr. Five Percent, 81.

¹⁰⁵ Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, 193.

¹⁰⁶ Suat Parlar, Barbarlığın Kaynağı Petrol, (İstanbul: Anka Yayınları, 2003): 176.

¹⁰⁷ Ediger, Osmanlı’da Neft ve Petrol, 305.

¹⁰⁸ Yergin, Petrol, 185.

¹⁰⁹ Ediger, Osmanlı’da Neft ve Petrol, 305-311.

¹¹⁰ Hewins, Mr. Five Percent, 83.

¹¹¹ Hewins, Mr. Five Percent, 82.

bir yıl süreyle araştırma yapacak ve araştırma sonucu yeterli petrol bulunabilirse Hazine-i Hassa ile bir imtiyaz sözleşmesi imzalanacaktı. Almanlar araştırmalarını zamanında bitirmediklerinden ve araştırma sonuçlarını Hazine-i Hassa ile paylaşmadıklarından anlaşma Hazine-i Hassa tarafından geçersiz sayılmıştı. Bu durum imtiyazın geçerliliğini sürekli tartışmalı hale getirmiştir. “Bu sözleşme gerek Bab-ı Ali’nin hukuk müşavirlerine gerekse de İngiliz dışişleri hukukçularına göre yasal açıdan son bulmuştu. Bu sözleşmeye dayanarak herhangi bir davayı ya da mahkemeyi kazanmak mümkün değildi.”¹¹²

Gümrük müzakereleri uzadıkça Osmanlı maliyesinin durumu daha kötüleşiyordu ve yaklaşan savaşa rağmen İngilizler hala APOC’nin TPC’nin %50’sinden fazlasını denetlemesi, Gülbenkyan ve Shell’in sistemden dışlanması seçeneği üzerinde ısrar ediyorlardı.¹¹³ İngiliz hükümeti son olarak TPC’nin %50’sini satın almayı teklif etti. Bunun üzerine Shell’den Detering, National Bank’tan Babington-Simith, APOC’den C. Greenway, TPC ve Deutsche Bank temsilcileri 19 Mart 1914 günü Londra’da bir araya geldiler. Toplantıya Alman ve İngiliz hariciyesinden de üst düzey bürokratlar katıldılar ancak Gülbenkyan toplantıya davet edilmedi.¹¹⁴

Uzun süren müzakereler sonucu imzalanan Dışişleri Anlaşmasına göre 80.000 olan şirketin hisse sayısı 160.000’e çıkarıldı. İngilizlerin desteklediği APOC hisselerin %50’sini almıştı. Shell ve Deutsche Bank’a hisselerin %25’erlik kısmı verildi. Gülbenkyan’a da Shell ve Deutsche Bank hisselerinden %2,5’er hisse ayrılmıştı. Şirketin merkezi Londra olacak yönetimde ise belirgin bir İngiliz ağırlığı olacaktı. Gülbenkyan’a şirket yönetim kurulunda temsil hakkı verilmedi. “Bay Yüzde Beş” (Mr. Five Per Cent) lakabı işte böyle doğdu.¹¹⁵ Hatıralarında Gülbenkyan olanları şöyle anlatıyor;

Osmanlı devletinin temsilcisi Hakkı Paşa 1913 yılının son günlerinde Londra’ya geldi ve görüşmelere başladık. Uzun ve yorucu müzakerelerin sonunda Alman-İngiliz hükümet yetkililerinin katılacağı bir konferans kararı alındı. Yapılan müzakerelerde APOC’a %50, Shell’e ve Deutsche Bank’a %25’er, bana da Shell ve Deutsche Bank’ın hisselerinden %5 verildi. Anlaşma metni elime ulaştığında haklarımın gasp edilmesine çok şaşırđım. Çünkü Türk Petrol Şirketini ve bu konsorsiyumu ben kurmuştum.¹¹⁶

Anlaşmanın tayin ettiği en önemli hususlardan biri de şirket ortaklarına Osmanlı topraklarında rekabet kısıtlaması getirmesiydi. Anlaşma ile bu tanımın dışında kalan yerlerde (Mısır, Kuveyt ve İran) aslan payını İngiltere almıştı.¹¹⁷

¹¹² Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, 202.

¹¹³ Mosley, Petrol Savaşı, 54.

¹¹⁴ Ediger, Osmanlı’da Neft ve Petrol, 308-309.; Hewins, Mr. Five Percent, 84.; Mosley, Petrol Savaşı, 58.

¹¹⁵ Ediger, Osmanlı’da Neft ve Petrol, 310-11.; Earle, The Turkish Petroleum Company, 265-279.; Mosley, Petrol Savaşı, 59.; Yergin, Petrol, 183.

¹¹⁶ Hewins, Mr. Five Percent, 84.

¹¹⁷ Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, 210.

Anlaşmadan sonra sıra Osmanlı İmparatorluğunun bu konsorsiyuma vermeyi taahhüt ettiği petrol imtiyazına gelmişti. Ancak Şura-yı Devlet'e göre söz konusu imtiyaz tek bir şirkete verilemeyecek kadar büyüktü ve maden kanunu gereği imtiyazın ihale yapılmadan verilmesi de mümkün değildi. Londra'dan gelen her türlü tehdide rağmen Şura-yı Devlet'in kararında bir değişiklik olmadı.¹¹⁸ Bunun anlamı idare, anılan kanuna göre imtiyaz talep eden şirkete araştırma için bir yıllık süre verecek eğer petrol bulunursa şirketin talebi üzerine işletme için yeni bir anlaşma imzalanacaktır.¹¹⁹

Savaşta birkaç gün kala İngiliz Parlamentosu APOC'nin %51'inin İngiliz hükümeti tarafından satın almasına dair anlaşmayı onayladı. Böylece kapitalizmin yurdu olan İngiltere'de devlet, sisteme ters düşse bile, ülke çıkarları için KİT oluşturmaktaydı.¹²⁰

Londra'dan yapılan baskılar nihayet sonuç vermişti. Osmanlı Hükümeti adına Sadrazam Said Halim Paşa 28 Haziran 1914 günü¹²¹ İngiltere ve Almanya büyükelçiliklerine gönderdiği ve sonraki yıllarda çokça tartışılacak olan notada şöyle yazıyordu;

Musul ve Bağdat vilayetlerinde bulunmuş ve bulunacak petrol kaynakları konusunda Hazine-i Hassa yerine geçmiş bulunan Maliye Nezareti; bu kaynakları... Türk Petrol Şirketine kiralamayı kabul eder.¹²²

Aynı gün ABD hükümeti kendi yurttaşlarına kayıtsız kalındığı için İstanbul Hükümetini protesto etti. Sadrazamın notasını takip eden günlerde Osmanlı gümrük vergileri artırıldı ama savaş kapıda olduğu için bu düzenleme bir işe yaramadı.¹²³

Sadrazamın bu mektubu niyet açıklamasından başka bir şey değildi. İngilizler verilen niyet mektubu gereği bir imtiyaz anlaşması için vakit kaybetmeden Osmanlı yöneticileri ile görüşmelere başlamışlardı. Ancak 31 Temmuzda Osmanlı Devleti seferberlik ilan ettiğinden görüşmelere, bir sonuca varılmadan son verildi.¹²⁴

Gülbenkyan'ın oğlu Nubar görüşmeler sırasında yaşananları şöyle özetliyor;

Babam pazarlıklar süresince İngiliz hükümetini destekleyerek petrol hakkıyla gümrük vergi artışını takas etti. Babam İngiliz hükümetine çok güveniyordu çünkü onun ortağı olan Lord Revelstoke, İngiliz dışişlerinde, finansal konularda son derece etkili bir şahıstı. Babam

¹¹⁸ Ediger, Osmanlı'da Neft ve Petrol, 310.; Kent, Osmanlı İmparatorluğunun Sonu, 109.

¹¹⁹ Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, 221.

¹²⁰ Earle, Turkish Petroleum Company, 265-279.; Ediger, Osmanlı'da Neft ve Petrol, 310-11.; Mosley, Petrol Savaşı, 46.; Sampson, Petrol Oyunu, 74-78.; Yergin, Petrol, 158-60.

¹²¹ Aynı gün Avusturya-Macaristan velihtı Saraybosna'da bir sırp milliyetçisi tarafından öldürüldü.

¹²² Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, 513.; Yergin, Petrol, 184.

¹²³ Mosley, Petrol Savaşı, 59-60.

¹²⁴ Ediger, Osmanlı'da Neft ve Petrol, 311-12.; Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, 224-25.

aynı zamanda mali danışman olduğu için Türk hükümetine de güvenmekteydi. Babam müzakerelerin her iki ucundaydı.¹²⁵

4.5. I. Dünya Savaşı Sonrası Mezopotamya Petrol Düzeni ve Kırmızı Çizgi Anlaşması

Savaşın ortaya çıkardığı en önemli gerçeklerden biri de, yüzyılın başından beri herkes tarafından kabul edilen, petrolün dünya ekonomisindeki öneminin hayati boyutlara ulaşması, savaş sırasında ve sonrasında petrol rekabetinin daha da kızışmasıydı.¹²⁶ Savaş aynı zamanda petrole bağlı bir dış politikayı da ortaya çıkardı.¹²⁷

Savaştan önce büyük umutlar bağlanarak imzalanan Dışişleri Anlaşması savaşın patlamasıyla bir kez daha geçersiz kalmakla karşı karşıyaydı. Bu durum TPC konsorsiyumunun kurulmasına en çok emek sarf eden Gülbenkyan'ı çok üzüyordu.¹²⁸ Herkesin şirketten ve sahip olduğu imtiyazdan ümidini kestiği bir dönemde Gülbenkyan şirketi ayakta tutmak için kesenin ağzını açtı. O ve H. Detering şirketin ayakta kalması için gereken tüm masrafları üstlendiler. Diğer şirket ortakları girişimin öldüğünü varsayarak hiçbir mali katkıda bulunmamışlardı.¹²⁹

1914 yılının son aylarında AOPC başkanı C. Greenway İngiliz dışişlerine uzun bir yazı yazarak şirketin geleceği ile ilgili görüşlerini sordu. Dışişleri yetkilileri bakanında görüşünü alarak "şirket anlaşmasının geçerli bir sözleşmeye dayanmadığını bu yüzden şirketle ilgili hiçbir adımın atılmaması gerektiğini savaş bittikten sonra yeni bir statünün kurulacağı" cevabını verdiler.¹³⁰

28 Haziran 1914 yılında Gülbenkyan'ın oluşturmak için yıllardır mücadelesini verdiği TPC dört ortaklı olmuştu. Ancak kısa süre sonra çıkan savaşla Almanlar düşman oldu. Peki, Almanların bıraktığı boşluğu şimdi kim dolduracaktı. Türkler de düşman olmuştu. Kafkaslarda Ruslar, Bolşevik devrimiyle devre dışı kalmış, Ermeniler Anadolu'dan çıkarılmış, ölen hasta adamın mirası yeni Türkiye'ye kalmıştı. Kısacası Gülbenkyan'ın doğudaki tüm bağlantıları buharlaşmıştı. Bu arada Amerikalılar da oyuna katılmak istiyorlardı. Gülbenkyan yeni bir dünya ile karşı karşıyaydı ve yeniden iş başı yapması gerekiyordu.¹³¹

Savaş öncesi birtakım pürüzler çözülenmiş ve Dışişleri Anlaşması imzalanmıştı. Ancak savaşın ilk günlerinde İngilizler şirketin tamamına hâkim olma çabası içine girmişlerdi;

¹²⁵ Hewins, Mr. Five Percent, 87.

¹²⁶ Can, Chester Projesi, 173.; DeNovo, American Oil Policy 1918-1920, 854-876

¹²⁷ Sampson, Petrol Oyunu, 82.

¹²⁸ Hewins, Mr. Five Percent, 86.

¹²⁹ Hewins, Mr. Five Percent, 106-107.

¹³⁰ Hewins, Mr. Five Percent, 108.

¹³¹ Hewins, Mr. Five Percent, 105.

Daha savaşın ilk günlerinde, Londra'da Almanların hisselerine el konulmuştu. Hükümet hisselerin %50'sinin sahibi olan APOC'i denetim altına aldığından artık TPC'nin %72,5'ine sahipti. Ayrıca 1915 yılında İngiliz uyduğuna geçen H. Detering, elindeki %22,5 hisseyi de Londra'ya getirmişti (H. Detering şirket merkezini Lahey'den Londra'ya taşımıştı). Hisselerin %5'ine sahip olan Gülbenkian 'da İngiliz uyruğundaydı.¹³²

İngilizlerin şirketin tamamını ele geçirmelerinden rahatsız olan Gülbenkian'ın mücadeleyi bırakmaya niyeti yoktu. Gülbenkian TPC'de İngilizlerin Alman hisselerine el koymalarıyla oluşan boşluğu Fransızlarla doldurmayı düşünüyordu. Bu yüzden şirketin çözülmemesi, yaşaması gerekiyordu. Savaşın sonlarına doğru yaşamına Paris'te devam eden Gülbenkian, bir kez daha etkili bir petrol diplomasisi yürüterek Fransızları, el konulan Alman hisselerinin Fransız sermayedarlardan oluşan bir guruba vermesi için İngiltere ile pazarlığa ikna etti.¹³³ Anılarında;

(İngiliz) Dışişleri bakanının özel sekreteri Sir William Tyrrell ile temasa geçip el konulan Alman hisselerinin Fransızlara verilmesini önerdim. Aldığım olumlu işaretlerle tekrar Fransa'ya dönüp Fransız hükümetinin temsilcisi Sir Henry Berger'e durumu aktardım. Uzun bir müzakereden sonra teklifimi heyecanla karşıladılar ve Henry Berger benimle beraber müzakereleri yürütmek üzere Londra'ya geldi. Bu karar 1920 yılındaki San Remo konferansında resmen onaylandı.¹³⁴

TPC'deki Alman hisselerinin akıbeti 1919 yılından sonra netlik kazanmaya başladı. İngilizler ve Fransızlar imzaladıkları Long-Berger anlaşmasıyla TPC hisselerinden APOC %47,5, Fransızlar %25, Shell %22,5 ve Gülbenkian %5 aldı. "Böylece Ortadoğu petrolünün paylaşımı bir Kapalıçarşı esnafının sıkı pazarlıkları sonucu el sıkışılarak tamamlanmış oldu." Ancak Fransızların şirkete dâhil olmasına, hisselerinin büyük çoğunluğu Shell'e ait bir halka açık şirket kurmaları şartıyla onay verildi.¹³⁵ Daha sonra Almanlar bu transferi mahkemeye verdiler ise de bu girişimlerinden bir şey elde edemediler.¹³⁶ Hatıralarında Gülbenkian Long-Berger anlaşmasından bahsederken;

Konferanstan çok kısa bir süre önce, Fransız tarafını temsilen konferansa katılan Henry Brenger için Paris'in itibarlı semtlerinden Rue

¹³² Mosley, Petrol Savaşı, 61.

¹³³ Ediger, Osmanlı'da Neft ve Petrol, 331.

¹³⁴ Hewins, Mr. Five Percent, 112.

¹³⁵ Ediger, Osmanlı'da Neft ve Petrol, 332.; Hewins, Mr. Five Percent, 130.; Sampson, Petrol Oyunu, 89.; Mosley, Petrol Savaşı, 63.; Yergin, Petrol, 185.

¹³⁶ Hewins, Mr. Five Percent, 116.

de Grenelle'de lüks bir konak tuttum. Konağın içini antika halı, mobilya ve kıymetli tablolarla donatıp Berenger'e teslim ettim.¹³⁷

Aslında San-Remo anlaşması geçici bir anlaşmaydı.¹³⁸ Çünkü Atlantik ötesindeki büyük güç I. Dünya Savaşı boyunca Müttefiklere yaptığı yardımdan ve zafere olan onca katkısından sonra Mezopotamya petrol ayrıcalığından dışlanmasından memnun değildi. Üstelik 1920'li yıllarda ABD kamuoyunda ülkenin petrol rezervlerinin bitmekte olduğuna dair güçlü bir kanaat oluşmuştu.¹³⁹ Bundan ötürü ABD yönetiminin Mezopotamya petrolerinden kolay kolay vazgeçmeye niyeti yoktu.¹⁴⁰ Çünkü ABD kamuoyunda dünya petrol rezervlerinin büyük bölümünün İngilizler tarafından kontrol ediliyor olmasına karşı büyük bir endişe oluşmuştu.¹⁴¹

ABD yönetiminin İngiliz-Fransız petrol ittifakına karşı elindeki en önemli koz "Sadrazam Halim Paşa'nın mektubunun bir niyet ifadesi olduğu ve geçerli bir imtiyaz olamayacağı" savı idi. Ayrıca savaştan hemen önce bir gurup Amerikalı iş adamı Filistin bölgesinde petrol imtiyazına sahip olan Osmanlı vatandaşlarından bu haklarını satın almışlar ancak bölgeye gönderdikleri jeologlar İngiliz hükümetinin "Osmanlı Devletinin verdiği imtiyazların artık geçerli olamayacağı" savıyla bölgeye sokulmamışlar teknik alet ve edevatlarına da el konulmuştu.¹⁴²

Şimdi ABD yönetimi bu kozları kullanarak kartların yeniden karılmasını ve kendisine de bir payın verilmesini temine çalışıyordu. ABD hem Mezopotamya imtiyazını geçersiz olduğu iddiasını dillendiriyor hem de yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile sıcak ilişkiler kurmaya gayret ediyordu. Bu şekilde "ABD hükümeti İngiltere'ye Mezopotamya konusunda kendisini dışlayan yeni bir oyun oynaması halinde ciddi bir siyasi çatışmaya hazır olması" gerektiği mesajını veriyordu.¹⁴³

Bu yıllarda, küllenmiş olan A. Chester imtiyaz talebi yeniden gündeme gelmeye başladı; "1922 yılında ABD Dışişlerine başvuran Chester, yeni gelişmeler doğrultusunda, projesini yetkililerle görüşmek istediğini bildirdi."¹⁴⁴ Ankara'da Chester projesine sempatiyle bakılmasının sebebi girişimcilerin Amerikalı olmasıydı. Zira İngiltere Yunan işgalcileri desteklediği için ülkede bir İngiliz düşmanlığı hâkimdi.¹⁴⁵ Ancak Amerikan mali çevreleri projeye sıcak bakmıyorlardı. Bunun sebebi, petrol getirisi sağlayacak olan Musul bölgesinin Lozan'da Türkiye'ye verilmemesinin yarattığı belirsizlikti.¹⁴⁶ 1920'li yıllarda Amerikalılar üç koldan petrol imtiyazı takibi yapıyorlardı;

¹³⁷ Hewins, Mr. Five Percent, 130.

¹³⁸ Earle, Turkish Petroleum Company, 265-279.; Hewins, Mr. Five Percent, 134.; Yergin, Petrol, 191.

¹³⁹ Yergin, Petrol, 190.; DeNovo, American Oil Policy, 854-876.

¹⁴⁰ Sampson, Petrol Oyunu, 83, 89.

¹⁴¹ DeNovo, American Oil Policy 1918-1920, 854-876.

¹⁴² Ediger, Osmanlı'da Neft ve Petrol, 359.; Mosley, Petrol Savaşı, 64-65.; Yergin, Petrol, 191-92.; DeNovo, American Oil Policy, 1918-1920, 854-876.

¹⁴³ Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, 327.; Mosley, Petrol Savaşı, 64-65.

¹⁴⁴ Can, Chester Projesi, 231.

¹⁴⁵ Can, Chester Projesi, 241.

¹⁴⁶ Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, 418.

- TPC ile müzakere yürüten Amerikalı büyük petrol şirketleri
- S. Ultermayer'in sözcülüğünü yaptığı II. Abdülhamit'in varislerinden oluşan gurup.
- Chester Gurubu

ABD dışişleri bakanlığı bu üç gurubu da diplomatik olarak (hiçbir ata oynamadan) desteklemekteydi.¹⁴⁷ Ancak yönetimin genel eğilimi TPC'de tatmin edici bir pay (en az ¼) alabilmek şeklindeydi.¹⁴⁸ Her ne kadar Musul meselesi bir Türk-İngiliz sorunu olarak dursa da petrol açısından aslında İngiliz-Amerikan çatışmasına zemin teşkil ediyordu.¹⁴⁹

Yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti her ne kadar Musul'u kendi sınırları içerisinde olduğunu iddia etse de "bir topraktaki petrolü işletmek için illa da o toprağa sahip olmak gerekmez" söylemini benimseyerek ülkesinde siyasi tutkulara sahip olmayan güçlerin (ki bu güç ABD'den başkası değildi) petrol işletmesine karşı değildi.¹⁵⁰ Türk hükümetinin bu bakışı 8 Nisan 1923 tarihinde Chester Projesinin Meclise sunulması ve kısa süre sonra Meclis tarafından onaylanmasıyla somutlaştı.¹⁵¹

Bu arada işe Gülbenkyan karıştı ve Amerikalıların şirkete dâhil olmalarına aracılık etti. Gülbenkyan İngiltere Dış İşleri Bakanlığı Daimi Müsteşarına, Amerikalıları içeride tutmanın dışarıda tutmaktan daha iyi olduğunu söyleyerek müsteşarı ikna etmeyi başardı.¹⁵² Anılarında Gülbenkyan bu durumu şöyle anlatıyor;

Amerikalıların konsorsiyumun dışında kalmaları yeni bir krize sebep oldu. Hiçbir üye kendi payından vazgeçmek istemiyordu. Anlaşmadan çıkarları tatmin edilemeyenler Sadrazamın verdiği mektubun, dolayısıyla imtiyazın geçersiz olduğu teranesini dillendirmeye başladılar. Bu durumda ben İngiliz temsilci olan William Tyrrell'e tüm paydaşları toplayıp öyle ya da böyle Amerikalıların konsorsiyuma alınması gerektiğini söylemesini tavsiye ettim.¹⁵³

Aslen Gülbenkyan şirkette kimin ne hisse aldığıyla ilgilenmiyordu. Onun tüm endişesi şirketteki yüzde beşlik hissesini korumaktı. Gülbenkyan'ın deyimiyle "hiçbir üye kendi payından vazgeçmek istemiyordu... ABD'liler de prestijleri gereği şirkette diğerlerinden daha az bir hisseyi kabule yanaşmadılar."¹⁵⁴ Uzun süren müzakerelerde

¹⁴⁷ Can, Chester Projesi, 243-44.

¹⁴⁸ Ediger, Osmanlı'da Neft ve Petrol, 371-72.; Can, Chester Projesi, 245-46.

¹⁴⁹ Earle, Anglo-German Convention, 24-44.

¹⁵⁰ Can, Chester Projesi, 248. Earle, Bağdat Demir Petrol Yolu, 308-310.

¹⁵¹ Can, Chester Projesi, 261.

¹⁵² Yergin, Petrol, 192.

¹⁵³ Hewins, Mr. Five Percent, 133.

¹⁵⁴ Hewins, Mr. Five Percent, 133.

Gülbenkyan'ın sunduğu iki öneri süreci tıkama noktasına getirmişti; Gülbenkyan TPC'nin üretimden pazarlamaya tüm faaliyetleri kapsayan bir şirket olmasını istiyordu. Böylece sadece ham petrol üretiminin %5'ine değil, tüm üretim ve pazarlama karının %5'ine konacaktı. Bu öneri Amerikalılarda rahatsızlık yarattı ve İngiliz dışişlerinden Gülbenkyan'a baskı yapmasını istediler. Gülbenkyan'ın ikinci önerisi TPC anlaşmasına bir madde konularak eski Osmanlı toprakları dışında şirket ortaklarının ayrı ayrı petrol aramalarının yasaklanmasıydı. Bu ilke esasında Dışişleri Anlaşmasında mevcuttu.¹⁵⁵ ABD dışişleri yetkilileri bu önerinin "Açık Kapı" ilkesine aykırı olduğunu söyleseler de Amerikalı petrol şirketlerinin bir an önce işbaşı yapma konusundaki acelecilikleri, Amerikalıları Gülbenkyan'ın bu son önerisi kabule mecbur bıraktı.¹⁵⁶ Anlaşma gereği "hissedarların hiçbiri, ortakların izni ya da katkısı olmaksızın eski Osmanlı İmparatorluğu topraklarında bulunacak petrol yataklarını işletemeyecekti"¹⁵⁷

Uzun süren müzakereler 1928 yılında sonuçlanmış, sonunda tüm paydaşların (APOC, Shell, Fransızlar ve Amerikalılar) %23,75' e razı olduğu ve Gülbenkyan'ın %5'inin korunduğu bir anlaşma sağlanmıştı.¹⁵⁸ Böylece Amerikalı petrol şirketleri de konsorsiyuma dahil oldular.¹⁵⁹ Ancak kimse eski Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarını bilmiyordu. Bu temel noktayı aydınlatmanın imkânsızlığı yüzünden konferans başarısızlıkla sonuçlanacaktı ki Gülbenkyan masanın ortasına koyduğu dünya haritasına kırmızı bir kalemle Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarını çizdi. "İşte 1914 yılında gördüğüm haliyle Osmanlı İmparatorluğu" dedi. "Orada doğduğum, orada yaşadığım ve çalıştığım için sınırlarını herkesten iyi bilecek durumdayım. Bunu benden daha iyi bildiğini bilen varsa yanlışımı düzeltsin" dedi. İran ve Kuveyt bu sınırların dışında, başta Türkiye olmak üzere tüm Ortadoğu bu sınırların içinde kalıyordu. Taraflar haritaya şöyle bir göz attıktan sonra anlaşmayı imzaladılar. Taraflar Gülbenkyan'ın tanımını kabul edip Kırmızı Çizgi Anlaşmasını imzalamakla bu ufak tefek Ermeniyeye yıllık elli milyon dolarlık bir gelir sağladıklarının farkında bile değillerdi. Bu miktar gelecek yirmi yıl boyunca Kırmızı Çizgi içinde kalan topraklarda şirketlerin elde edeceği karın yüzde beşiydi.¹⁶⁰

¹⁵⁵ Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, 429-430.

¹⁵⁶ Hewins, Mr. Five Percent, 141.; Mosley, Petrol Savaşı, 69-70.; Sampson, Petrol Oyunu, 90-91.;

¹⁵⁷ Mosley, Petrol Savaşı, 70.

¹⁵⁸ Hewins, Mr. Five Percent, 133.; Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, 430.

¹⁵⁹ DeNovo, American Oil Policy 1918-1920, 854-876.

¹⁶⁰ Sampson, Petrol Oyunu, 91.; Mosley, Petrol Savaşı, 70-71.

1928 yılında Gülbenkyan tarafından kırmızı kalemle çizilen harita.¹⁶¹

Gülbenkyan, vefat edeceği 1955 yılına kadar yaşamını petrol mücadelesine adanmış bir “petrol diplomatı” olarak sürdürdü. Yaşamı boyu her eğilimi izledi ve her türlü çıkar çevreleri ile iş yaptı.¹⁶² 1890’lı yıllarda onu Bakü petrol sahasında, 1900’lü yılların başında Avrupa’daki petrol şirketleri arasında mekik dokurken görüyoruz. 1917 yılında Bolşevik Devrimiyle Rus petrolü piyasadan çekildiğinde Avrupalı şirketler büyük bir petrol arz kıtlığı yaşarken Gülbenkyan Meksika körfezinde petrolcülerle pazarlık yapıyordu.

Kendi deyiimiyle “petrol ilişkileri kaygandı”. Gülbenkyan yaşamı boyunca bu kaygan zeminde sürekli saf değiştirdi, fakat hiçbir zaman kazanan taraftan olmayı ihmal etmedi. 1914 yılından itibaren kazanan tarafı (Entente Cordiale) destekledi. Fakat o hiçbir zaman aptal olmadığı için Ortadoğu konusunda İngiliz-Fransız etkinliğinin ve anlaşmasının kalıcı olmadığını biliyordu ve bu defa Amerika ve Rusya’ya yanaştı.¹⁶³

¹⁶¹ Hewins, Mr. Five Percent, 51; Sampson, Petrol Oyunu, 92.

¹⁶² Hewins, Mr. Five Percent, 40-41.

¹⁶³ Hewins, Mr. Five Percent, 106.

Hayatı tam bir “çok taraflı diplomasi” örneğidir; Gülbenkian 1902 yılında İngiliz vatandaşlığına geçmiş, bir taraftan batılı güçlerin büyük korumasından istifade ederken diğer taraftan bir ayağı -Osmanlı devletinin mali danışmanı olarak- doğuda olmuştur.¹⁶⁴

Gülbenkian’ın başarısının en büyük sırlarından biri bahşişi (rüşvet) bir virtüöz ustalığında kullanmayı bilmesinde gizliydi. Gülbenkian bahşiş dağıtmadaki ustalığı sayesinde iyi işleyen bir istihbarat teşkilatı kurmuştu.¹⁶⁵ Bu teşkilat sayesinde;

En önemlisinden en önemsizine her memurun bahşiş kademesindeki gerçek yerini herkesten iyi biliyordu. Her bakanın sağlık ve sinir durumunu da düzenli olarak öğreniyor ve onu ziyaret edeceği en uygun zamanı seçiyordu. Ustaca dağıttığı rüşvetler sayesinde o bakanın... iyi bir gece geçirip geçirmediğini, paşanın yediklerini sindirip sindirmediğini, midesinin ağrıyıp ağrımadığını iyi biliyordu.¹⁶⁶

Uluslararası petrol diplomasisini başarıyla yürüten Gülbenkian yaşamı boyunca büyük çıkar çevreleriyle mücadele etmiş ve uzlaşmaz çıkarlar arasında büyük kazançlar elde etmeyi başarmıştı. Oğlu Nubar;

Babam açgözlü biri değildi. O sadece kazancını artırmak istiyordu. Müzakere onun hobisiydi. Onun önceliği ödül kazanmak değildi, o aynı zamanda dünyanın en büyük finansal güçleriyle ve beyinleriyle, başarının bir göstergesi olarak, büyük çıkar çatışmaları arasında uzlaşmayı sağlamak için mücadele etmekten zevk alırdı... Babam olacıklardan asla endişe etmezdi. Petrol diplomasisi politika gibidir ve o bunu bir sanat olarak kabul ederdi. Diyor.¹⁶⁷

1924 yılında Amerikalıların TPC’ye nasıl dâhil olacakları müzakere edilirken Amerikan tarafını temsil eden W. Teagle, müzakere sürecini sürekli tıkayan Gülbenkian’la yüz yüze görüşmeye karar verdi. Görüşme sırasında Teagle, Gülbenkian’a “petrol tüccarı” şeklinde hitap etti.

Ancak bu kelimelerin ağzından çıkmasıyla aynı anda Gülbenkian’ın yüzünün kıpkırmızı kesildiğini, büyük bir öfkeyle masaya vurup şu sözleri söylediğini duyacaktı: “Genç adam! Genç adam! Kendine gel. Bana asla petrol tüccarı deme! Ben asla petrol tüccarı değilim ve senin de bunu apaçık anlamını sağlayacağım!”

Teagle donup kalmıştı. Şaşkınlık içinde şunları söyledi: “Sizi incittimse özür dilerim Bay Gülbenkian. Ancak petrol tüccarı olmadığımıza göre size nasıl hitap edeceğimi veya hangi kategoride tasnifleyeceğimi gerçekten bilmiyorum.”

¹⁶⁴ Hewins, Mr. Five Percent, 89.

¹⁶⁵ Yergin, Petrol, 182.

¹⁶⁶ Hewins, Mr. Five Percent, 11.

¹⁶⁷ Hewins, Mr. Five Percent, 88.

Gülbenkian “Ben size kendimi nasıl tasnif ettiğimi anlatayım. Kendimi iş mimarı sınıfında tasnif ediyorum. O şirketin veya bu şirketin tasarımını yaparım. Türkiye Petrol Şirketi’nin tasarımını da ben yaptım ve şirkette Detering için bir oda ayırdım, Fransız için de bir oda ayırdım, senin için de bir oda...” Öfkesi yine de yatışmamıştı. Sözlerini şöyle bağladı; “Şimdi siz bir araya geldiniz, beni kapı dışarı etmeye çalışıyorsunuz.”¹⁶⁸

Hatıralarını dikkatle incelediğimizde, Gülbenkian’ın Mezopotamya petrolünün batılı güçler tarafından paylaşımına büyük iştiaqla katkıda bulunmasında kazanç hissi kadar olmasa da ırkdaşlarına (Ermenileri) haksızlık yaptığını düşündüğü Osmanlı yönetiminden ve Türklerden öğ alma ve hesaplaşma duygusunun etkili olduğunu da gözlemleyebiliyoruz. Bu yüzden Gülbenkian hatıralarında, İmparatorluğun kaynakça en zengin bölgelerinin batılı güçlerin denetimine geçmesinden büyük bir hoşnutluk hissettiğini gizlememektedir.¹⁶⁹

Sonuç

Endüstri devrimiyle üretimin kol gücü yerine enerjiye bağımlı hale gelmesi, bu enerji ihtiyacının da 20. yüzyılın başından itibaren kömür yerine petrolden karşılanmaya başlaması, başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere zengin petrol yataklarına sahip olan ülkeler için büyük bir avantajı açığa çıkarmıştır. Ne var ki yeterli ekonomik ve teknolojik altyapıya sahip olmayan Osmanlı İmparatorluğu bu avantajdan istifade etmek bir yana sahip olduğu büyük enerji kaynaklarına göz diken endüstrileşmiş batılı ülkeler tarafından parçalanmakla yüzleşmek zorunda kalmıştır.

İster kazanç hırsıyla isterse de öğ alma duygusuyla hareket etsin, Gülbenkian, petrolün stratejik öneminin yeni fark edildiği 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yer alan Mezopotamya petrol kaynaklarının batılı güçler tarafından paylaşımında etkili bir rol oynamıştır. Petrol konusundaki uzmanlığı, batılı sermaye çevreleri ile olan karmaşık ilişkileri ve Osmanlı bürokrasisi ile kurduğu yakın ilişki sayesinde batılı güçlerin bölge petrollerini aralarında taksim etmelerine yardım etmiş ve bu çabasının karşılığını da bölge petrolünün %5’ine sahip olarak almıştır.

1900’lü yılların başında başladığı petrol diplomasisiyle başlangıçta İngiliz-Hollanda ortaklığı olan Shell için İstanbul’da petrol imtiyazı talep eden Gülbenkian, 1914 yılında bir İngiliz-Alman ittifakı kurmak için mücadele etmiş ve nihayet I. Dünya Savaşının başlamasından kısa süre önce TPC’nin kuruluşuyla bu hedefine ulaşmıştır. Savaşın bitmesiyle yenilen taraftaki Alman hisselerinin Fransızlara devri için uğraşmış

¹⁶⁸ Yergin, Petrol, 199.

¹⁶⁹ Hewins, Mr. Five Percent, 82, 87.

ancak 1920 yılında tam bunu başarmışken bu sefer de Atlantik ötesindeki süper gücün (ABD) konsorsiyuma dâhil olma çabaları ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Nihayet 1928 yılında “Kırmızı Çizgi Anlaşmasının” imzalanmasıyla konsorsiyum Gülbenkyan’la birlikte beş ortaklı olmuştur. Gülbenkyan’ın kuruluşunda ve zamanın güç dengelerine uygun olarak yeniden yapılandırılmasında büyük katkısının olduğu bu statüko 1948 yılına kadar ayakta kalmayı başarmıştır. Bu yirmi yıllık süre zarfında Mezopotamya bölgesinde çıkan bütün petrolün %95’i ABD’liler, Fransızlar, Shell ve APOC arasında eşit olarak paylaşılmış ve kalan %5’i de Gülbenkyan’a verilmiştir.

Gülbenkyan kendisinin de bizzat ifade ettiği gibi bir “iş mimarı” olarak yaşadı. Mezopotamya petrol kaynaklarını işletecek şirketi de bu şirketin hisse düzenini de bizzat Gülbenkyan tasarladı ve zamanın uluslararası güç dengelerine göre uyarladı. Başarılı bir iş yaşamının ardından 1955 yılında, arkasında petrolden elde ettiği büyük bir miras bırakarak bu dünyadan ayrıldı.

KAYNAKÇA

- BOZDAĞ, İsmet. Sultan Abdülhamit’in Hatıra Defteri. İstanbul: Pınar Yayınları, 2005.
- ÇUKUROVA, Bülent “1921-1922 Yıllarında Ermeni Komitelerinin ve Patrikhanenin İstanbul'daki Faaliyetleri,” Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi s. 35-36,(Mayıs-Kasım 2005), 283-290
- CAN, Bülent Bilmez. Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- CARR, E. Hallett. Yirmi Yıl Krizi (1919-1939). Çev. Can Cemgil. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- DENOVO, Jhon A. “The Movement for an Aggressive American Oil Policy Abroad, 1918-1920,” The American Historical Review, Vol. 61 No. 4 (Jul. 1956): 854-876
- DURAND, Daniel. Milletlerarası Petrol Politikası. Çev. Ahmet Angın, İstanbul: Tan Matbaası, 1966.
- EARLE, Edward Mead, “The Secret Anglo-German Convention of 1914 Regarding Asiatic Turkey” Political Science Quarterly, Vol. 38 No. 1 (Mar. 1923): 24-44.
- EARLE, Edward Mead, “The Turkish Petroleum Company- A Study in Oleaginous Diplomacy,” Political Science Quarterly Vol. 39 No. 2 (Jun. 1924): 265-279.
- EARLE, Edward Mead. Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903-1923). Çev. Nurer Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003.
- EDİGER, Volkan Ş. Osmanlı’da Nefte ve Petrol. Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2005.
- ENGDAHL, William. Petrol Para İktidar; Anglo-Amerikan Politikası ve Yeni Dünya Düzeni. Çev. Ertuğrul Bilal. İstanbul: Alfa Yayınları, 2008.

- FENDOĞLU, H. Thasin, "Türk (Osmanlı) ABD İlişkileri Bağlamında Ermeni Sorunu", Türk Ermeni İlişkileri (içinde), editörler, İdris Bal, Mustafa Çufalı. Ankara: Lalezar Kitabevi, 2006.
- GÜRÜN, Kamuran. Ermeni Dosyası. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005.
- HALAÇOĞLU, Ahmet "XIX Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyancıları 1895 Trabzon Olayları Örneği", Türk Ermeni İlişkileri (içinde), editörler, İdris Bal, Mustafa Çufalı. Ankara: Lalezar Kitabevi, 2006.
- HEWINS, Ralph. Mr. Five Per Cent The Biography of Calouste Gulbenkian. London: Hutchinson & CO. LTD., 1957.
- HÜLAGÜ, M. Metin, "Mustafa Kemal Atatürk'e karşı Alman ve İtalyanların Düzenlediği Suikast Girişimleri," Cumhuriyetin 80. Yılına Armağan, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2004, 232-252.
- KENNEDY, Paul. Büyük Güçlerin Yükselişleri ve Çöküşleri. Çev. Birtane Karanakçı. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- KENT, Marian. Osmanlı İmparatorluğunun Sonu ve Büyük Güçler. Çev. Ahmet Ferit, İstanbul: Traih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- KENT, Marian. Oil and Empire, British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920. London: MacMilan, 1976.
- KILIÇ, Davut, "XIX Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması", Türk Ermeni İlişkileri (içinde), editörler, İdris Bal, Mustafa Çufalı. Ankara: Lalezar Kitabevi, 2006.
- MAUNSELL, F. R., "The Mesopotamian Petroleum Field," The Geographical Journal Vol. 9 No. 5 (May. 1897): 528-532.
- MOSLEY, Leonard. Petrol Savaşı. Çev. Halil İnal, İstanbul: E Yayınları, 1976.
- ODELL, P. R., "The Significance of Oil," Journal of Contemporary History Vol. 3 No. 3 (1968): 93-110
- PARLAR, Suat. Barbarlığın Kaynağı Petrol. İstanbul: Anka Yayınları, 2003.
- SAMPSON, Anthony. Petrol Oyunu: The Seven Sisters. Çev. Aziz Üstel, Altın Kitaplar Basımevi, 1976
- SÜSLÜ, Azmi. Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, 1990.
- TERZİ, Arzu. Bağdat-Musul'da Paylaşılmayan Miras Petrol ve Arazi (1876-1909). İstanbul: Truva Yayınları, 2007.

-
- TURNBULL, Gerard. "Canals, Coal and Regional Growth During the Industrial Revolution." *The Economic History Review, New Series*, Vol. 40, No. 4 (Nov. 1987): 537-560.
- ULUĞBAY, Hikmet. *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, İstanbul: Ayıraç Yayınları, 2003
- UZUN, Turgay, "Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Yapı ve Ayrılkıç Ermeni Hareketlerinin Doğuşu", *Türk Ermeni İlişkileri (içinde)*, editörler, İdris Bal, Mustafa Çufalı. Ankara: Lalezar Kitabevi, 2006.
- YERGİN, Daniel. *Petrol, Para Güç ve Çatışmanın Epik Öyküsü*. Çev., Kamuran Tuncay, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009